

משה מונטיפיורי וארץ ישראל – מיתוס ומציאות*

מבוא

ספק אם יש אדם שתפס מקום כה נכבד בתודעת הציבור בארץ ישראל במאה הי"ט כמונטיפיורי. משה מונטיפיורי ביקר שבע פעמים בארץ ישראל ונחשב למומחה בהא היריעה לצורכי היישוב. בחמישה ממסעותיו ערך סקרים סטטיסטיים מפורטים שנתנו, לטענתו, תמונה מדויקת על כל איש, אישה ותינוק בארץ. הוא נחשב לפילנטרופ החשוב ביותר של הארץ בשני מובנים: הן כנדיב התורם מכספו והן כמתרים מצליח של אחרים. מונטיפיורי מוכר כמי שבנה את השכונה היהודית הראשונה מחוץ לחומות העיר העתיקה – היא משכנות שאננים, וכבונה השכונות הרבות הנקראות על שמו: ימין משה, זכרון משה, אוהל משה, קריית משה ועוד. מונטיפיורי מתואר כמטיף הראשון להושבת יהודי הארץ על הקרקע, כדי שיתפרנסו מיגיע כפיהם במקום מן הצדקה. עוד בשנת 1839, בימי מוחמד עלי, הגה תכנית נועזת ליישב יהודים במאה עד מאתיים כפרים חקלאיים, ונחשב גם לאבי הפרדסנות היהודית, משום שבכיקורו הרביעי בארץ רכש ביפו פרדס, הוא פרדס מונטיפיורי (אם כי החוקרת שושנה הלוי פרסמה את שטר המכר, לפיו מסתבר שהפרדס נקנה מיהודי – כלומר, לא היתה כאן פעולה של גאולת ארמה)¹. מונטיפיורי ידוע גם כאבי התיעוש בארץ, באשר בשנת 1842 העניק לישראל ב"ק דפוס אבן, הראשון בירושלים. ב-1854 הקים בית ספר לאריגה בירושלים. ארבע שנים לאחר מכן הקים גם טחנת רוח.

אין פלא שמשותפי ועידת קטוביץ ב-1884 קראו את ארגונם החדש על שמו, ושנחמו טוקולוב בספרו "חיבת ציון" טען כי מונטיפיורי היה היהודי הבריטי החשוב ביותר בזמנו. בין יתר פעליו מונים גם את שיפוץ הכותל המערבי וקבר רחל, וכן את שיגור הרופא היהודי הראשון, ד"ר שמעון פרנקל, לירושלים בשנת 1843. בין יזמותיו שלא זכו לתשומת לב היה ניסיון להקים בירושלים בית חולים שישא את שמו, דבר שהעסיקו בין השנים 1843-1858; גבאי "ביקור חולים" טוענים שמונטיפיורי הוא שייסד את בית החולים ב-1857. כן עסק מונטיפיורי במשך כ-25 שנים (1838-1862) בתכנון הנחת מסילת ברזל בין יפו לירושלים.

* פרק מקוצר מספר העומר לצאת לאור בהוצאת "כנה".
1. כתדרה, מס' 2 (תשל"ז), עמ' 153.

עיון מדויק בפרשת נסיעותיו לארץ בשנים 8-1827, 9-1838, 1849, 1855, 1857, 1866 ו-1875 מגלה, שהראשונה והאחרונה בהן היו לצורכי עצמו בלבד, ואילו השלישית והחמישית – תכליתן לא נתבררה. כל הנסיעות האלה היו רק חלק ממסעות מתוכננים רבים יותר. על פי שמועות, אמורים היו בני הזוג מונטיפיורי לנסוע לארץ כמעט כל שנה בשנות השלושים, ובתוך זה גם לשהות בה שנתיים רצופות ב-1838-1840. כן עמדו לנסוע לארץ בשנים 1844, 1846, 1847, ובכל שנה משנת 1855 ואילך. לצורך זה נבנה הקוטג' בכרם משה ויהודית, שעליו נבנו משכנות שאננים וימין משה. הזוג תכנן לבקר בארץ גם בשנת 1860, ומונטיפיורי לבדו – ב-1863, לאחר מות אשתו, וכן במועדים נוספים. המעיין היטב ב"יומנים"² יראה שכ-40 מתוך 60 השנים 1815-1875 היה מונטיפיורי במסעות בתו"ל. יש להעיר שקורותיו במשך תקופות ממושכות אינו רשומות כיומנים, ואפשר שגם בהן היה בדרך. אפשר אפוא לראות את נסיעותיו לארץ גם כחלק מנטייתו להרבות בנסיעות. אין ספק שסיפור "משה וירושלים" הוא סיפור ארוך ומרתק, אבל מורכב יותר מכפי שתיארוהו מעריצי השר. מכאן ואילך נמנה את האפיונות החשובות ביותר בפרשה זו.

ראשית פעולתו של מונטיפיורי בענייני ארץ ישראל

מונטיפיורי ביקש לראשונה לנסוע לארץ בסיום מסע ממושך של בני הזוג באיטליה ב-1818, אולם בני הזוג יצאו בסופו של דבר לדרכם ארצה רק בסתיו 1827. מתוך מסע שארך כ-10 חודשים, שהו בני הזוג בארץ רק כשבוע, ומלבד חלוקת צדקה לא היתה לנסיעה חשיבות ליישוב היהודי בארץ ישראל. עם זאת נוצר קשר חי בין מונטיפיורי ליהודי הארץ, ואלה החלו לכלול אותו ברשימת הנמענים לבקשות תמיכה שהופנו אל יהודי אירופה. לאחר ששנו בני הזוג לאנגליה, קיבל על עצמו מונטיפיורי להקפיד יותר על שמירת מצוות הדת ולהתמסר יותר לענייני צדקה. רומה שבהשפעתו הועברה ב-1832 החלטה בכית הכנסת הפורטוגזי להסב את קרן פדיון השבויים, שהכניסה כ-60 ליש"ט לשנה, לקופת צדקה לענייני ארץ ישראל, שהרי בעיית שודדי הים כבר לא היתה קיימת.³ מסירותו של מונטיפיורי לענייני ארץ ישראל הועמדה במבחן מיד עם שובו

2. *Diaries of Sir Moses and Lady Montefiore*, Edited by L. Loewe, vol. I, II, 1890

3. A. M. Hyamson, *The Sephardim of England*, London 1951 (להלן: חיימסון), עמ' 326.

מהארץ. ביומנו⁴ מתואר בצורה סתומה אירוע שגרם לו צער רב. מדובר בקיום צוואה של אדם שהודיש סכום הגון לישיבה בירושלים. היורשים לא קיימו את הצוואה, ונציג של הישיבה בא ללונדון להתדיין עמם. עורך היום, ד"ר אליעזר הלוי, מתאר באריכות את צערו העמוק של מונטיפיורי, שהיה מעורב בפרשה אך לא הצליח להניע את המוציא לפועל להיענות לתביעת השליח הירושלמי. מאגרות הפקוא"ם (פקידי ואמרכלי רערי הקודש) התברר, שלמעשה הסתמן פתרון ושהיורש עמד להתפשר עם נציג הישיבה, בתנאי שמונטיפיורי יהיה ערב לקיום פסק הבוררות; אך מונטיפיורי חשש שהשליח יתחרט, אף שהדבר לא היה סביר, שכן נציג הישיבה היה מקבל סכום הגון וללא ספק היה מעריף זאת על יציאה בידיים ריקות. שנים אחדות לאחר מכן שימש צבי הירש להרן, ראש הפקוא"ם, ערב לפשרה והעניין סודר.⁵

כאן המקום לעבור לנושא מרכזי בטיפורנו והוא משולש היחסים בין מונטיפיורי, להרן וארץ ישראל. ראשי פרקים של כמה אפיוזות כבר נודעו בזמנו מתוך מאמרו של דינור⁶ ובו מכתבים של צבי הירש להרן משנות ה-40 של המאה התשע-עשרה לחכם באשי, ר' אברהם חי גאגין. לפני כמה שנים נתגלה ארכיון גדול של הפקוא"ם והובא ל"יד בן-צבי" בירושלים.⁷ בארכיון מסמכים רבים המפענחים הרבה נטותרות ביחסי מונטיפיורי עם ארץ ישראל ועם הפקוא"ם. נראה שמונטיפיורי ניסה להתחרות בצבי הירש להרן על ההשפעה על יהודי הארץ ועל ארגון התמיכה בהם. לעתים התפתחה ביניהם יריבות קשה על רקע זה, שנשתיימה בהבסת מונטיפיורי על ידי להרן.

צבי הירש להרן (1784-1853) היה ללא ספק האדם החיוני ביותר לקיום היישוב במשך שנים ארוכות, החל מ-1809, עם הקמת הפקוא"ם, ועד מותו. הוא היה בעצם כל מה שמונטיפיורי אמר היה להיות בעיני עצמו ובעיני הציבור על פי הדימוי שטיפחו מקורביו. להרן היה בנקאי ממש וכנראה מצליח ביותר. אף שלא היה חבר במועדון אינטלקטואלים, היה בעל השכלה כללית וירע שפות רבות, היה תלמיד חכם וסופר מהיר בעברית (על כל זה יש עדויות בארכיון הפקוא"ם). להרן היה גדול הלוחמים האורתודוקסים ברפורמה המרכז-אירופית, בניגוד למונטיפיורי, שהיה אורתודוקס מדומה ולחם ברפורמה באנגליה. להרן לא ביקר מעולם בארץ, כי פחד לרדת באיניה, אולם עמד בקשר מכתבים קבוע עם יושביה וקיבל

4. היומנים, כרך א', עמ' 58-59.

5. צבי קרגילה, היישוב היהודי בארץ ישראל בתקופת הכיבוש המצרי, חיבור לשם קבלת ד"ר לפילוסופיה, אוניברסיטת תל-אביב, תש"ם (להלן: קרגילה), עמ' 177-178.

6. צ. דינור, "מארכיונו של החכם באשי", מאסף ציון, א', תרפ"ו (להלן: דינור).

7. בארכיון חומר בעל ערך רב לקורות ארץ ישראל ולפרקים בביוגרפיה של מונטיפיורי, הקשורים במעורבותו בארץ. חומר זה כבר נוצל בחלקו בעבודות הדוקטור של אריה מורגנשטרן וצבי קרגילה, ובמאמרים של ישראל פריידין ואחרים שהתפרסמו ב"קתדרה".

מידע שוטף ומפורט ביותר על המתרחש בה. הוא הקים רשת חברות מסועפת לאיסוף כספים למען ארץ ישראל, והשכיל למצוא דרכים להעביר את הסכומים ההגונים שנאספו בדרך מהירה ובטוחה ובהוצאות מינימליות. אף שעיקר עיסוקו היה קשור בארץ ישראל, מילא תפקידים חשובים גם בנושאים אחרים בעולם היהודי. הוא טיפל רבות במצוקת יהודי רוסיה, ועוד בטרם נודע למונטיפיורי על עלילת דמשק, כבר נשלח בידי להרן מכתב מרגיע ליהודי המזרח, שבישר להם שהרוטשילדים כבר נכנסו לעזבי הקורה ותשועתם קרובה.⁸

על אף היריבות עם מונטיפיורי, נראה שלהרן נהנה מאמונם של הרוטשילדים, קרוביו ותומכיו של השר משה. שלא כמו מונטיפיורי, ברח להרן מפני הכבוד והיה מעוניין אך ורק בתוצאות מפעלו. אולם בדומה למונטיפיורי היה פטרנליסטי קיצוני, שתלטן שתבע מנופול על גבאות ארץ ישראל באירופה, מה שקומם מפעם לפעם את בני הארץ ונתן למונטיפיורי רדיסת רגל בעסקי ארץ ישראל. שני אירועים שהתרחשו ב-1831 אפשרו למונטיפיורי להופיע כגורם עצמאי, בלתי תלוי בלהרן. הראשון – באותה שנה נסע גביר אשכנזי בשם אנרהם בר שמשון (אב"ש) מלונדון לארץ ישראל וחזר וכפיו תלונות של אשכנזים על קיפוחם על ידי הפקוא"ם בחלוקת הצדקה. הדבר עורר חשש שהטענות ישיפיעו על להרן והוא יקטין את חלקם של הספרדים בתרומות.⁹ האירוע השני התרחש על רקע מלחמת התרמה שהכריז להרן, כאשר קיבל על עצמו את ארגון התמיכה ביושבי הארץ. טענתו היתה שהוצאות השליחים ועמלותיהם הגבוהות כמקובל מדורות אכלו את רוב ההכנסות. לפיכך פנה ר' חנוך זונדל, שיצא למסע התרמה לארצות הברית ולאיי הודו המערבית ונזקק למכתב-תמיכה מלונדון, וביקש המלצות ממונטיפיורי, וכן את הסכמתו לקבל לידיו את הכנסות השליחות ולהעבירן לארץ. שליחים רבים שבאו אחריו נהגו כמותו, כדי להסיר חשד שהם נוטלים את הצדקה לעצמם. מונטיפיורי גם הופקד כנאמן על כספים שנאספו באמריקה למען יהודי הארץ. כספים אלה לא היו מרובים, והתוצאה החשובה יותר היתה ששמו של מונטיפיורי התפרסם באמריקה.¹⁰

מונטיפיורי נכנס ממש לסבך ענייני היישוב בארץ בשנת 1834, עת החלה המריבה הידועה והממושכת בין סיעת "החצר" לבין סיעת "החורבה". להרן תמך בסיעת "החצר", לפיכך פנו אנשי הסיעה היריבה לעזרת פילנטרופים אחרים ובתוכם אל מונטיפיורי. זה לא החמיץ את ההזדמנות. לימים נתברר שתמיכתו לא

8. י. י. ריבלין, "עלילת דמשק", מחניים, ק"א, תשכ"ז, עמ' צ"ב ואילך.

9. רגילה, עמ' 129 ואילך.

10. S. W. and J. M. Baron, "Palestinian messengers in America" J.S.S., 5, 1943, pp. 115-162; משה דייוויס, "אגרות נבחרות מסד משה מונטיפיורי ליהודי אמריקה", ספר זיכרון להרב יצחק ניסים זצ"ל, הראשון לציון, סדר רביעי, ירושלים תשמ"ה.

היתה אלא משענת קנה רצוצ, באשר לא יכול היה להגיש לאנשי ה"חורבה" עזרה כספית של ממש, והעדיף להתפייס עם להרן. פרישתו של מונטיפיורי מן הפולמוס הסתיימה בעובדה, שבשנות הארבעים זכו אנשי סיעת ה"חורבה" לבעלי ברית מקרב משכילים לא אורתודוקסים, וכתוצאה מזה הקדיחו את תבשילם.¹¹

הביקור השני ומשמעותו

בסוף 1835 נפגש מונטיפיורי לראשונה עם ר"ר אליעזר הלוי (לואיס לווה בשמו הלועזי). קשה לתאר את אגדת מונטיפיורי ללא השתתפותו הפעילה של אדם זה, שהפך למוכיר, לדובר, ליועצו ולאיש אמונו. הוא שהופקד על ידי מונטיפיורי לכתוב את הביוגרפיה הרשמית של בני הזוג לאחר מותו, תפקיד שביצע כצורה המעוררת שאלות רבות. דומה שמונטיפיורי היה תלוי במידה מרובה בהלוי, שהיה מזרחן ושלט בשפות רבות, וניהל בשמו את התכתובת הענפה עם קהילות ישראל ועם שליטים ברחבי תבל, לפעמים מאחורי גבו של השר.

בשנת 1835 הוזמן הלוי לביתו של מונטיפיורי ברמסגייט, ושם תוכנן טיול למזרח בהדרכתו. טיול זה לא יצא אל הפועל. נראה שמונטיפיורי היה עסוק בניהול ענייני ועד שליחי הקהילות, שכאותה שנה נבחר להיות נשיאו תחת רודו משה מוקטה. בשנת 1836 הוא נבחר כחבר האקרמיה המלכותית למדעים. בתחילת 1837 נבחר לשריף של העיר לונדון, תפקיד בו שימש כפועל מאוקטובר אותה שנה עד אוקטובר 1838. מיד עם סיום התפקיד יצאו בני הזוג למסעם השני לארץ. בידם היה כסף רב מתרומות שהצטברו מתחילת שנות השלושים, ובמיוחד משנת 1837 ואילך, בעקבות האסונות שפקדו את יהודי הגליל – הרעש בצפת ובטבריה ומרד הדרוזים לאחר מכן. מה שלא כילה הרעש כילו הבוזים הדרוזים. הלוי רומז שהזוג יצא לדרך בעקבות הקשיים בהם נתקל מונטיפיורי בניהול הוועד. הזוג לא נתפו בדרכו, ונראה שהנסיעה לארץ לא היתה המטרה היחידה במסע זה. הם השתתפו באיטליה וצברו חוויות תיירותיות רבות, שתוערו ביומן המסעות של הגברת. ברומא פגשו את הלוי, ששב ממסע סוער במזרח (הוא נקלע למרד הדרוזים). הלה הסכים להצטרף אליהם ולשמש להם מדריך ומתורגמן.¹²

הפעם שהו בארץ כשלושה שבועות, מאמצע מאי עד תחילת יוני 1839, ובדומה לשאר נסיעותיו הפילנתרופיות עסק מונטיפיורי בחלוקת צדקה באופן אישי לנזקקים. עיסוק זה היה חביב עליו מאוד גם בלונדון, אולם כאן היו לדבר תוצאות מועילות. מקבלי הצדקה נתבקשו למסור פרטים אישיים על משפחותיהם, וכך

11. דינור.

12. היומנים, כרך א', עמ' 154.

נאספה אינפורמציה סטטיסטית ראשונה על יהודי הארץ.¹³ מספר היהודים לפי מפקד זה נמוך מבהערכות אחרות, ואפשר שלא כל יושבי הארץ התפקדו, מאחר שהדבר היה כרוך בהשפלה אישית. מכל מקום, מפקד זה והכאים אחריו וכן אלפי המכתבים של יושבי הארץ אל מונטיפיורי שימשו בסיס לטענות, שאין כמו מונטיפיורי בקי בצורכי כל פרט ופרט ביישוב, ומן הראוי להפקיד בידיו באופן בלעדי את העיסוק בנושא זה.

נושא מרכזי הקשור במסע זה הטעה רבים לראות במונטיפיורי את אחד מחלוצי ההתיישבות החקלאית בארץ ואולי אף את אחד ממבשרי הציונות. בבוא מונטיפיורי לארץ היו יהודיה שרויים בתסיסה משיחית הקשורה בקרבת שנת הת"ר (1840). בחלקה היתה זו פרי מעשיהם של מחשבי קצין ובחלקה פרי מעשיהם של מיסיונרים, שאפשר שהאמינו בביאת המשיח ובשיבה היהודית לדת האמת, לדעתם, ואפשר שליבו את התסיסה מתוך תקווה להיכנות מן החלום ומשברו. הלכי רוח אלה התעוררו בעיקר לאחר כינוש הארץ על ידי מוחמד עלי, מושל מצרים, ב-1831, שיצר אצל יושבי הארץ ציפיות מופלגות להטבת תנאי הביטחון ובעקבותיהם לשיפור המצב הכלכלי. בעקבות זאת גם עלו יהודים, שחשבו להתפרנס בארץ שלא מן הצדקה.

מונטיפיורי הוצף בביקורו בבקשות סיוע רבות של יהודים, שביקשו לעטוף בחקלאות או להתפרנס ממסחר כתוצרתה. בעיני מביני דבר לא היו ניסיונות אלה מעשיים, כל עוד לא נפתרו בעיות הביטחון. הארץ היתה שרויה כבר דורות באנרכיה, וכל דאלים גבר. תושבי הארץ הערבים נשאו בחלקם נשק חם, ואחרים – נשק קר. היהודים פחדו מאבן ומאגרופ גם יחד. שבטי ברויים ואף אוכלוסיות כפריות ניהלו מריבות רמים בנות דורות. כל שרה מעובד היה זקוק לשמירה מעולה מפני עררי השכנים, אחרת היה יכולו יורד לטמיון. להרץ מלגלג על רעיון החקלאות, ומאחר ממכתביו אנו למדים, שהעולים בשנות השלושים שלחו ידם בניסיונות חקלאיים וזרעו תפוחי אדמה, אולם עררי הערבים עלו על שדותיהם ורמסו את השתילים.¹⁴

עוד בפגישה עם יהודי צפת, התחנה הראשונה של השר ופמלייתו, התרשם מונטיפיורי מן הפופולריות של רעיון עבודת האדמה ומריבוי המתעסקים בכך בזעיר אנפין, ואף כשותפות עם לא-יהודים. רושם זה התחזק מאוחר יותר, בפגישה עם יושבי ירושלים. כן נראה היה לתייר הנלהב, שהארץ אכן זבת חלב ודבש, "ובתמיכה פעוטה מצד האנשים הנכונים באירופה ניתן להחזיר לה ברצות ה' את

13. הרסה אסולין מכינה מחקר בנושא מטעם מכון רינור.

14. א. מורגנשטרן, הפקידים והאמריקלים באמשטרם, חיבור לשם קבלת ר"ד לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית, תשמ"א, עמ' 183.

הבריאות והשפע.¹⁵ הערכה זו של מונטיפיורי בדבר פוריות הארץ עמדה בסתירה לתיאורים של תיירים אחרים בני זמנו, שציינו את שממונה, ביניהם הרמן מלוויל, מרק טוויין, תאקורי ועוד. כאן המקום לציין, שמונטיפיורי לא היה כלל האיש המתאים להעריך את המעשיות של תכניות אלה. הוא עצמו שלח ידו בחקלאות במשך כמה שנים, וכנראה לא הצליח בכך. לפי היומנים, מסר במתנה חווה חקלאית לאחיו הצעיר במרס 1837. לא ידוע מתי רכש אותה. גם בשנותיו הראשונות ברמסגייט לא משך ידו מעיסוק זה. עם כל זה נתפס מונטיפיורי להתלהבות הכללית ורשם ביומנו פסקה שצוטטה רבות על ידי מעריציו, בה נאמר שהוא הוגה בתכנית של עושר ושפע לארץ.¹⁶ לשם כך הוא יפנה למוחמד עלי ויבקש לחכור מאה או מאתיים כפרים ל-50 שנה, עליהם ישלם מסים של בין 10 ל-20 אחוז מערך התבואה. המתיישבים עצמם יהיו פטורים מכל סוג של היטל. כן תהיה להם הזכות לשווק את תוצרתם לחו"ל. בשוכו לאנגליה היה אמור להקים, על סמך הזיכיון שקיווה לקבל, חברה לפיתוח החקלאות בארץ ולעידוד ההגירה אליה. בכך יושגו שתי מטרות: האחת – שיקום יושבי הארץ, והשנייה – הכוונת העניים מקרב יהודי אירופה המבקשים להגר לאוסטרליה ולקנדה – לארץ ישראל, ובכך מגיעת התבוללותם.

ואכן כהיותו במצרים בורכו לאנגליה הציג את תכניתו לפני השליט. הלה היה מוכן לאשר כל קנייה, אולם לבקשת מונטיפיורי לחכור ארמות כתר השיב מוחמד עלי שאין לו כאלה. לנוכח הפצרותיו של מונטיפיורי הרגיש, שאם אורחו יצביע על כאלה, הוא יוכל לקבלן. מכאן נראה, שהמשנה למלך המצרי, שמרד בארנו השולטן, לא נגע ברכוש הפרטי של "השער העליון", באשר לא רצה להרחיב את הסכסוך עם שליט קושטא, אולם לא התנגד לרכישת אדמות ממוכרים פרטיים לשם התיישבות יהודית. בהמשך אף הבטיח לראוג לביטחון המתיישבים.¹⁷

סיפור זה הפך את מונטיפיורי לאחד מראשוני התומכים בחלום הציוני. הוא מופיע בו בתפקיד משולש: כפילנטרופ, כלומר מתרים לצורכי צדקה (התרגום "גדבן" לפילנטרופ מטעה), כפרודוקטיוויזטור התומך ביהודי הארץ שבחלו בנהמא רכיסופא ורוצים לאכול מיגיע כפיהם, וכמבשר הציגות המבקש לכוון את המבקשים להגר לקצווי תבל לארץ אבותיהם, כמגמה שיישאר ביהדותם.

למפגש היסטורי זה עם מוחמד עלי לא היו כל תוצאות. יתר על כן, הסיפור במלואו פורסם לראשונה רק בשנת 1883, בנאום שנשא הלוי ברמסגייט במלאת 99 שנה לסר מוזס, 43 שנה לאחר המעשה עצמו.¹⁸ עברו עוד שבע שנים עד

15. היומנים, כרך א', עמ' 116.

16. שם, עמ' 199.

17. היומנים, כרך א', עמ' 199.

18. *Sir Moses Montefiore Celebrations*, London 1883, pp. 9-10

שהמעשה פורסם ב"יומנים". בנאומו טען הלוי, שמוחמד עלי קיבל את הצעות מונטיפיורי וכי יש על כך מסמכים ברמסגייט; הסיבה היחידה לכישלון התכנית היתה, לדעתו, חילופי השלטון בארץ. אחרת היו בה כבר כפרים רבים מיושבים על ידי חקלאים יהודים.¹⁹ טיבם של מסמכים אלה לא נודע עד עצם היום הזה. לעומת זאת מן הרישומים של מונטיפיורי עצמו ביומנו, שאותם פרסם הלוי שנים אחרות מאוחר יותר, מתברר שלמוחמד עלי לא היו כלל קרקעות לכיצוע התכנית.²⁰

ההרצאה החגיגית של הלוי ב-1883 נישאה כבר בימי חיבת ציון, ויותר מאשר כוונה להלל את מונטיפיורי הישיש שנכנס לשנתו ה-100, באה לסייע לרעיון הציוני, שמונטיפיורי הנערץ היה כביכול ממבשריו הראשונים; לפיכך אפשר לסלוח להלוי על שסילף את האמת ההיסטורית.

בשנים הבאות נאמר לא אחת, כי מונטיפיורי התכוון לקבל מהשולטן העות'מאני, שחזר לשלוט בארץ ישראל מ-1840, את אשר הבטיח לו מוחמד עלי. מונטיפיורי התקבל אצל השולטן בשנים 1840, 1855 ו-1863. ב-1840 השיג פרמאן (צו מלכותי) נגד עלילות דם. היה זה מסמך דומה לרבים אחרים שקדמו לו, שנתגלו כחסרי תועלת. אין אישור לידיעות שהופיעו ב-*Algemeine Zeitung des Judentums* (להלן: א.צ.י.)²¹ באותה שנה וכן בספר "דרכיו למשה" (תר"ה) של ר' חיים באלאג'י, לפיהן "ויבקש משה עוד מאת המלך על ישוב ארץ ישראל" וכי. ב-1855 קיבל פרמאן לרכוש ארמה לצורך הקמת בית חולים בירושלים, ומטרת הנסיעה ב-1863 לא נתבררה כל צורכה לרעתו. לעומת זאת, על פי הרשום ביומנים בנובמבר 1859, השתמט מונטיפיורי מהצעה תורכית להתיישבות חקלאית יהודית בארץ ישראל, וטען שאין אפילו יהודי בודד באנגליה שיהיה מעוניין בכך, וכי אינו מאמין שניתן יהיה לגייס הלוואות למימון הפרוייקט.

למען האמת, בשנים הבאות פוזרו רמזים לרוב, שמונטיפיורי היה הראשון שהגה תכניות של יישוב חקלאי יהודי בארץ ישראל. אך הדברים נאמרו בדרך כלל בפולמוס כלפי חברת "כל ישראל חברים" (כי"ח) או כלפי מנהיגים ציוניים, במגמה להוכיח שאין ברעיון זה ממש, כי אחרת לא היה מונטיפיורי עצמו מזניח את העניין.

כאן המקום לזון בשאלה, האם מונטיפיורי היה ציוני. למרבה הפלא, נושא מרכזי זה לא זכה למחקר של ממש. שני ביוגרפים, גורמן²² והיימסון²³ משיבים

19. שם, שם.

20. היומנים, כרך א', עמ' 199.

21. טוביה פרשל, "אבות הציונות הדתית ביהדות הספרדית", חזון תורה וציון (בעריכת ש. פדרבוש), ירושלים תש"ח, עמ' שנ"ג ואילך.

22. P. Goodman, *Moses Montefiore*, Philadelphia 1925

23. A.M. Hyamson, *Moses Montefiore. his life and times* (1951?)

על כך בשלילה. מחקר על כך היה מגלה שמונטיפיורי התנגד למעשה לרעיון כל ימי חייו, להוציא את האפיוורה של 1839, ואולי אפיוורה אחת בשנת 1874 (ונו הקשורה בתכנית גאולר הבן). החל בקיץ 1840 ועד הופעת "חיבת ציון" בשנות ה-80 היה הרעיון הציוני פופולרי ביותר בכריטיניה, בקרב חוגי השלטון, סופרים, פילוסופים ומדינאים, ובמקצת גם ביבשת אירופה ובאמריקה. כפי שראינו, הרעיון של שיבת היהודים לארצם היה עשוי להתקבל גם על דעת השולטן. השאח הפרסי – שיהודי אירופה הטרידוהו רבות בשל מצוקת היהודים בארצו, שמגו כנראה אלפים ספורים בלבד ואשר מונטיפיורי גייס סכומי עתק להצלתם – תמה אף הוא מדוע אין מוציאים את היהודים מארצו כאותם אמצעים ומיישבים אותם בארץ ישראל.²⁴

רבים מהתומכים בשיבת היהודים לארצם פנו אל מנהיגי היהודים, ובמיוחד אל מונטיפיורי, ונענו בהתחמקות. בין אלה יש למנות את שפטסברי, את קולונל צ'רצ'יל ואת גאולר האב. דברים אלה כבר פורסמו במחקרים של גלבר,²⁵ קונבלר ואחרים. הוא הדין במבשרי הציונות היהודים. אברהם בניש, שביקש להקים אגודה ציונית עוד כ-1842, ניסה לגייס את מונטיפיורי, שהיה אז בשיא תהילתו לאחר שובו מן המזרח כמנצח בפרשת רמשק, אולם לא זכה לעזרה של ממש. הוא כתב לחברו: "הפלגמט האנגלי נח מן המאמצים שעשה ברמשק ועוד יהיה זקוק לזמן רב לשם החלפת כח עד שיהיה מסוגל למאמץ חדש."²⁶

הרב יהודי חי אלקלעי, מגדולי מעריציו של מונטיפיורי, נסע לאנגליה פעמיים, בשנת 1852 ובשנת 1857, והקים חברות של יהודים וגויים ליישוב ארץ ישראל, אשר התפרקו כסופו של דבר בעקבות ארישות מונטיפיורי, אם לא בשל התנגדותו הפעילה. אלקלעי לא הצליח להיפגש עם מונטיפיורי אפילו פעם אחת, ובשנת 1876 כתב מכתב בו הכריז על העברת נאמנותו ותקוותיו לשמואל מונטגיו. אלקלעי תיאר את אכזבתו העמוקה ממונטיפיורי כהאי לישנא: "כבוד ארונו השר (מונטיפיורי) היה יקר בעיני מאד מפני כי ידעתי כי היה יכולת בידו לעשות טובה לישראל ולארצנו הקדושה. לולא אנשי סודו הוליכו אותו שולל לאבד את עולמו, ולא נתנו לו לגמור את המצווה אשר התחיל [...] והרכה מאמרים כתבתי לכבודו, ובתוחלת ממושכה ציפיתי חמש ושלושים שנה עד שנאחרית ימיו הראה לרעת כי אהבתו היא אל השממה [...]".²⁷

גם הרב צבי הירש קלישר, רעו של אלקלעי, לא הרפה בשנות ה-60 וה-70 מן התקווה, שמונטיפיורי יתגייס לעזרת החברה ליישוב ארץ ישראל, שקלישר היה

24. אמנון נצר, "הפעילות הציונית באיראן", פעמים, I (אביב תשל"ט), עמ' 24-25.

25. N. M. Gelber, *Zur Vorgechichte des Zionismus*. Vienna 1927

26. ג. מ. גלבר, שיבת ציון, א', ירושלים, 1950, עמ' 117.

27. החבצלת, תרל"ו, עמ' 336.

מנהיגה, אך לא זכה לכל תגובה. היחיד מהכורה זו שקיבל תשובה ממונטיפיורי היה הרב אליהו גוטמכר, שזכה לקבל ממונטיפיורי עצה אך לא תמיכה כספית. תכניתו של קרל נטר להקמת מקווה ישראל לא זכתה בתמיכת יהודי אנגליה. לדעת יעקב פרנקלין, נבע הדבר מהתקוות שתלה במנהיגות מונטיפיורי: מקורביו של מונטיפיורי היו מוכנים לספק לקרל נטר עצות המבוססות על ניסיונו העשיר של מונטיפיורי בעסקי ארץ ישראל, אך לא כספים שעמדו לרשות מונטיפיורי לשם תמיכה ביושבי הארץ.²⁸

פעילים ידועים אחרים בתחום יישוב הארץ ציפו לשווא לפגוש את מונטיפיורי, ביניהם שמעון ברמן וחיים צבי שניאורסון. נתן פרידלנדר, שזכה להישג נדיר והתראה פנים אל פנים עם השר, נענה שבעניין התיישבות יהודית בארץ ישראל מוטב שיעסקו אחרים וזלת השר. שניאורסון, שהשמיץ את מונטיפיורי בגלוי מעל הפי ה"ג'ז'איש כרוניקל",²⁹ הוכה נמרצות בידי חסידי טבריה, וכמעט ששילם בחייו על חוצפתו. הגנת מונטיפיורי על החוליגנים הכשילה את ניסיון הרשויות להענישם על מעשיהם.

ממכתב שהפנה מונטיפיורי ליושבי הארץ בשנת 1874 לרגל פרשת גאולר הבן, ביקש כדרכו הוכחות כתובות על נכונותם לעסוק בחקלאות, וציין שמשאלים מסוג זה כבר ערך בשנים 1839 ו-1866 ואת תוצאותיהם החיוביות הביא לידיעת בעלי יכולת שלא נענו.³⁰ מכל מקום, ממכתבו עולה כי עיקר פעילותו בנושא הציננות התבטאה בחקירות, גם זאת בהפסקות ארוכות, ואילו את הכספים הרבים שעמדו לרשותו, כפי שנראה להלן, סירב בעקביות לסכן בתכניות קונסטרוקטיביות.

בתגובה למשאל האחרון שערך מונטיפיורי, יצא העיתון הירושלמי "שערי ציון" בשאלה: "איה נפלאות השר?" הציפייה היתה שבעקבות התשובה החיובית בדבר נכונותם של יהודים לעסוק בחקלאות, תבוא עזרה מהשר. כאשר התברר שהמשאלים של מונטיפיורי היו מטרה בפני עצמה ולא הניבו כל תוצאות, גברו האכזבה והיאוש.³¹

נסיים את הדיון במסעו השני של מונטיפיורי לארץ ישראל בציון פרטים המאפיינים את שאר מסעות ההצלה שלו, אם לארץ ואם למקומות אחרים. העילה המשוערת למסעו של מונטיפיורי היתה רעש הארמה, אך הוא יצא לדרך רק כעבור קרוב לשנתיים. גם לאחר צאתו לא חש להגיע אל הגתונים בצרה, אלא התעכב בדרך למטרות תיירות. הנסיעה נערכה בפאר ובהדר (17 מלווים מזוינים ו-14

28. א. קראוזה, "חבלי לידה של מקווה ישראל", ציון, ז', תש"ב, עמ' 104 ואילך.

29. ישראל קלוזנר, רכי חיים צבי שניאורסון, ירושלים תש"ג, עמ' 103; וכן ב"ג'ז'איש כרוניקל", 31.12.1875, עמ' 644.

30. ראה מאמרה של גליה ירדני, "צ'ון גולר ותכניתו משנת 1874 ליישוב ארץ ישראל", הציננות, מאסף א', תל אביב 1970, עמ' 84-120.

31. אריאל, שנה ה', גיליון ג', כסלו תרל"ה, עמ' א'.

פרדות, 3 סוסים וחמורים אין ספור, שעוררו ציפיות שווא אצל היהודים. לא היה כל יחס בין הסיוע שהושיט מונטיפיורי לבין ההוצאות הכבדות של המסע, ומאחר שגם השלטונות וגם עממי הארץ הלא-יהודים היו ערים לגדולת השר היהודי, פשטו אף הם יד ונחנו מהכסף שנאסף כדי לסייע ליהודים. ככלל לא הקפיד מונטיפיורי על חלוקה נכונה וצודקת של כספי הסיוע. הוא פיזר מתנות בקפריזות, והפלה לטובה רבנים ועסקנים שנראו לו ראויים לחסדו, אף שלא היו מן הנזקקים לצדקה.³² למרות דברי השבח ליהודי הארץ, פיזר מונטיפיורי לצדקה גם במצריים, וכמסעו הבא תרם גם בבירות ובדמשק. לתשומת לב מיוחדת ראויה התעקשותו של מונטיפיורי לדרת למערת המכפלה, מעשה שהביא פרעות על יהודי חברון.³³

המחלוקת על הקמת בית החולים בירושלים

הבטחות מונטיפיורי ליישב יהודים על הקרקע לא קוימו, כאמור. יש שתלו זאת בחילופי השלטון ובהתערערות מצב הביטחון בארץ. גם הבטחות אחרות של מונטיפיורי ליהודי הגליל לא קוימו. מדובר בעיקר בהשגת פיצויים ממוחמד עלי לקרבנות מרד הדרוזים. היחיד שזכה להיבנות ממונטיפיורי היה ישראל ב"ק (דרוקר). ביולי 1842 הוא קיבל מכבש דפוס שעלה 105 ליש"ט. מונטיפיורי לא אהב את ישראל ב"ק, ובמכתב אינטימי להלוי גילה את דעתו השלילית עליו,³⁴ אולם נראה שלא היה יכול להיפטר ממנו כלא כלום. יתר על כן, בדיעבר ניתן לומר כי השקעתו היתה קטנה מאוד יחסית לפרסומת שהקנתה לו: כל הספרים שנרפסו בבית דפוס זה – רובם ספרי קודש שהופצו בעותקים רבים – נשאו בשעריהם את התווית "משאת משה ויהודית".

כאותה שנה יצא עורך העיתון היהודי הכללי בגרמניה, Allgemeine Zeitung des Judentums (א.צ.י.), הרב לודוויג פיליפסון, רבה הליברלי של מגדבורג, בקריאה להקים "מיסיון יהודי" ובית חולים בירושלים לשם מלחמה במיסיון, שהשפעתו על חיי הקהילה היהודית הלכה וגברה. הרעיון מצא הדים רבים.³⁵ הארון והגב' מונטיפיורי היו מן הראשונים שנענו לקריאה והבטיחו תרומה בסך 10 ליש"ט כל אחד. גם רוטשילד הפריסאי הצטרף לעניין והבטיח 100 אלף פרנק (כ-4000 ליש"ט), בתנאי שלבית החולים יצורף גם בית ספר מקצועי. למשמע הצעה זו

32. א. ל. פרנקל, ירושלימה, וינה תר"ד (להלן: פרנקל).

33. היומנים, כרך א', עמ' 184.

34. ראה הנספחים לספרו של מאהלר, דברי ימי ישראל, כרך ו', עמ' 275, שם הוא מכונה ישראל בוכלר.

35. על פרשת הקמת בית החולים ראה מרדכי אליאב, אהבת ציון ואנשי הו"ד, יהודי גרמניה ויישוב ארץ ישראל במאה הי"ט, תל אביב 1971, עמ' 287-295.

הודעק להרן ותבע במפגיע מרבני ירושלים לדחות את ההצעה בכל תוקף, וזאת באיום של התפטרות מיידית מראשות הפקוא"ם. להרן ראה בתכנית מוזימה של הרפורמים להחריר את רעיונותיהם תחת מסווה של פילנטרופיה. הוא פסל מכל וכול לא רק את בית הספר אלא גם את בית החולים.³⁶ באותה תקופה היו המורים היהודים מקובלים כאפיקורסים. לדעת להרן, אין גם להאמין ברופאים היהודים העתידיים לבוא ארצה, כי הם "יורעו זרע מינות חס ושלום. גם אם ירפאו הגופים יחליאו הנפשות, ואין לך רעה גדולה מזו."³⁷ ואכן פיליפסון גילה דעתו, שהרופאים שיישלוהו לארץ ימלאו גם תפקיד של מפיצי השכלה במזרח.

שנה לאחר מכן, באפריל 1843, שלח מונטיפיורי לארץ רופא ושמו ד"ר שמעון פרנקל, בן עירו של אליעזר הלוי, מצויד במכשור רפואי ובאוצר תרופות גדול. בזאת ביקש למנוע את הזדקקות יושבי העיר לבית החולים של המיסיון. בני העיר לא ראו נחת מד"ר פרנקל. הם התלוננו בפני מיסיונרים, תיירים וקונסולים על יחסו הרע של הרופא לחולים, על ההיטפלות לנשותיהם ועל תאוות הבצע שלו. עוד ב-1844 הגיעה אל מונטיפיורי תלונה חריפה באמצעות הקונסול הצרפתי. במכתבו להלוי כותב מונטיפיורי, שהוא כולו מתקומם כנגד האפשרות ש"הרון הצרפתי" רובר אמת. הוא עדיין לא שכח את השקרים של צרפתי אחר, הוא רטי-מנטון, הקונסול כרמשק, בעת "עלילת דמשק", והוא מקווה שעוד יתברר שגם פה מדובר במרמה דומה. עם זאת הוא מבקש מהלוי לבדוק את התלונות.³⁸ פרנקל נשאר בירושלים כ-15 שנה. הוא עזב את העיר רק ב-1858, ארבע שנים לאחר הקמת בית חולים מטעם בית רוטשילד.

נראה שהצעת פיליפסון להקים בית חולים ובית ספר נכשלה מפני התנגדות חכמי ירושלים. עתה סבור היה מונטיפיורי שהגיעה שעתו להיכנס לתמונה. באותו זמן כבר יצא לו שם של לוחם עקשן ברפורמה באנגליה ומוקיר רבנים ואורתודוקסים. לפיכך הציע לקבל על עצמו הקמת בית חולים על דעת רבני ירושלים ובפיקוחם. הוא הבטיח לתרום אלף ליש"ט ולבוא לירושלים אישית כדי להניח את אבן הפינה לבניין. גם הצעה זו נדחתה בועם על ידי להרן, אשר רדש מחכמי ירושלים להשיב למונטיפיורי בשלילה, אחרת יתפטר מתפקידו. הוא הביע את חוסר אמונו ביראת השמים של ד"ר פרנקל, שגם הוא "אינו מל"ץ צדיקים". הוא גינה את מונטיפיורי על שהסכים לקבל כסף מתורמים שהפסיקו להעביר את נדבותיהם ליושבי הארץ הקדושה דרכו, כעונש על מלחמתו של להרן ברפורמה. לבסוף הביע את תמיחתו על האמון שהם רוכשים למונטיפיורי, "ולא ידעתי הטובה

36. דינור.

37. שם, עמ' 100.

38. *The Century of Moses Montefiore*, Edited by Sonya and V. D. Lipman
Oxford 1985 (להלן: קובץ יובל המאה למונטיפיורי), p. 113

אשר ראייתם ממנו, והביא דוגמאות כיצד הסב מונטיפיורי נזקים לעניינה של ירושלים.³⁹ כדאי לציין, שההאשמות שהידחקותו של מונטיפיורי לתחמו של הפקואים פגעה בנדרבות שהגיעו לירושלים, נתאשרו גם מדברי מונטיפיורי עצמו באחד ממכתביו להלוי.⁴⁰ שלא כמו ללהרן, לא היו למונטיפיורי ררכים מיוחדות להעביר את התרומות שנשלחו דרכו על ידי מתנגדי להרן, והוא נאלץ לבזבז על הוצאות ההעברה עד כ-10% מהסכום. חכמי ירושלים, בהיקלעם בין הפטיש והסדן, העדיפו שוב להיכנע ללהרן ולא למונטיפיורי.

גראה שלנוכח ההתנגדות ויתר מונטיפיורי והודיע שללא הסכמת החכם כאשי יסלק ידיו מן העניין.⁴¹ באותה עת כבר עסקו במשותף כולל הספרדים וכולל החסידים בניסיונות לשכור בית לשם "הכנסת אורחים חולים שאין להם מלון." הדבר נעשה בהסכמת להרן, לאחר שהמסיון כבר החל בהקמת בית חולים, שחכמי העיר חששו בדין, שעניים "אורחים" וחסרי בית אחרים לא יוכלו לעמוד בפני הפיתוי להתאשפוז בו. בית החולים הוקם בדצמבר אותה שנה, והוא אכן היווה מטרד רתי חמור ליהודי העיר, אשר נאלצו להיאבק בו ללא הצלחה יתרה במשך עשרות שנים.

באותו קיץ פנו אפוא חכמי העיר למונטיפיורי, לראשונה ביזמתם, וביקשו את עזרתו. במכתב מתחילת אוגוסט דחה אותם מונטיפיורי וטען, שאינו רואה כל צורך במוסד החדש. עליהם להסתפק ברופא ששלח להם. הוא גם הכחיש שנאגרו אצלו סכומי כסף לצורך זה.⁴² לאחר היסוסים של שבועות אחדים הוקם בכל זאת בית החולים, בהקדימו אך במעט את זה של המסיון. עתה פנו הכוללים הספרדי והחסיד ליהודי אירופה ואנגליה בקריאה לבוא ולסייע להם באחזקת המוסד, "שהרי על סמך אחינו הרחמנים נבנסנו בעובי הקורה לעשות ההושפיטאל." הם הדגישו את הערך הכפול של בית החולים כמוסד פילנטרופי וכהגנה מפני חילול שם ה' הכרוך בהתנצרותם של יהודי ירושלים.

ב-11.4.1845 פורסמה ב"קול יעקב" ידיעה, לפיה התרצה מונטיפיורי לעמוד בראש הוועד לאיסוף כספים עבור בית החולים בירושלים. לאחר מכן מסר מונטיפיורי הכחשה וטען כי אין לו עסק עם המוסד.⁴³ בחודשים אוגוסט-ספטמבר גבר הפולמוס בלונדון סביב עמדת מונטיפיורי, כשהעיתון "קול יעקב" משתדל להגן עליו מפני ה"ג'זאיש כרוניקל". גם להרן הצטרף למתחננים ולתובעים

39. דינור.

40. פורסם על ידי הפאל לוה (נינו של אליעזר הלוי), קובץ יובל המאה למונטיפיורי, עמ' 108.

41. מכתב מונטיפיורי אל החכם באשי, תחילת יולי 1844, דינור, עמ' 88.

42. ראה על כך במאמרו של ישראל פרידון, "כית החולים חסידים-ספרדים בירושלים, תר"ד (1844), כשלב במודרניזציה של 'היישוב הישן', קתדרה, 37, תשמ"ז (להלן: פרידון).

43. קול יעקב, 30.8.1845.

ממונטיפיורי לשנות את דעתו ולצאת לעזרת בית החולים,⁴⁴ אך ללא הועיל. בתחילת 1847 נפתחה מערכה חדשה בתמרוניו של מונטיפיורי סביב המוסד הרפואי הירושלמי. עתה היה מן הסתם מצבו הכספי של המוסד אנוש, ומונטיפיורי סבר שגבאיו המותשים יסכימו לתכניתו, דהיינו, בניית בית חולים חדש שישא את שמו. הוא כתב מכתב לר' דוד טעבלי בן הרב שלמה הירשל (רבו הקודם של בית הכנסת הגדול האשכנזי), שישב בירושלים, שהוא מתעתד לבוא לארץ כדי להניח אבן פינה לבית החולים, וביקשו לגייס את חכמי העיר שיודיעו לאירופה על הסכמתם לתכניתו של מונטיפיורי להקים חברות לאיסוף כספים עבור המוסד.⁴⁵ מסתבר שמונטיפיורי לא היה מסוגל להתמודד עם הנושא לבדו, לפיכך ביקש להקים רשת חברות, מעין "חברות תרומת הקודש" של הפקוא"ם.

ראש הפקוא"ם דחה בזעף את הרעיון כשלעצמו, כשהוא חוזר על הטעמים הישנים, בהם השתמש בהתנגדותיו הקודמות. לאלה הוסיף כמה הערות אישיות חריפות על מונטיפיורי: "שאר רוב אם לא כל מעשיו אינם כי אם לעשות לו שם". להרן מספר, שהוא כבר השלים עם קיומו של בית החולים שיסדו אנשי ירושלים, ומונטיפיורי הוא שביטל את הוועד שהקים בלונדון השליח הירושלמי. הוא שואל, מדוע לא הסתפק מונטיפיורי באיסוף תרומות באנגליה, ומה לו להתחרות בפקוא"ם באירופה. לרעתו, התחרות תהרוס את ארגונו (של להרן) ולא תביא טובה גם למונטיפיורי, מאחר שהתורמים ישתמשו משניהם בטענה שכבר נתנו לאחר. בהתנגדותו לתכנית פיליפסון האשים להרן את "דור הפלגה של זמנו" בניסיונות לבנות מגדל בבל, כלומר: הפילנטרופים הליברלים מבקשים להנציח את עצמם כמונומנטים במקום לדאוג לקיום השוטף של הנוקקים. עתה חזר והאשים בכך את מונטיפיורי, ואף מצא תקדים לכך בתלמוד הירושלמי, בו נאמר על אותם שכנו בתי כנסת על השבון פרנסתם של תלמידי חכמים: "כמה נפשות שיקעו אכותיך בבניינים אלה."⁴⁶ להרן דרש מהחכם כאשי להשיב לפניית מונטיפיורי בסירוב חד-משמעי. במקביל הציע לנסות לשכנע את מונטיפיורי שיסתפק בתמיכה במוסד הקיים, הדרוש אחזקה שוטפת בלבד. כן הציע שמונטיפיורי יאסוף לשם כך כספים באנגליה עצמה ואצל קרוביו העשירים, הרוטשילדים בפרנקפורט ובווינה, שכבר הביעו בעבר את נכונותם לנרב למטרות שבאלה. נראה שמונטיפיורי לא

44. מכתב להרן (אנגלית), 7.2.1846, מצוטט אצל פרידין. במרס 1847 פרסם העיתון "אוקסידנט" שהופיע בארצות הברית מכתב מאת מונטיפיורי מיום 9.1.1847, בו הוא מבקש מיהודי אמריקה להעביר את הנדבות לארץ הקדושה דרך הפקוא"ם ולא דרכו.

45. דיגור.

46. טענה זו השמיע להרן גם נגד סיעת כוני "החורבה". היא משקפת את עמדתו העקבית נגד פילנטרופיה המתבטאת בהקמת מבנים במקום כטיפול בנוקקים שאין עמו תהילה. (הוא עצמו לא הונצח כלל בשום דרך בארץ ישראל, ומעולם גם לא ביקש זאת).

קיבל את הצעת יושבי ירושלים, ובאין למוסד מקורות קיום גווע לאחר כארבע שנים ונסגר בסוף שנת 1848.

באותו זמן כבר לא היה להרן פעיל בשל מחלה, ויהודי הארץ פנו למונטיפיורי כסדרת מכתבים (רצמבר 1848-ינואר 1849), בהם ביקשווהו להקים ברחיפות את בית החולים שתכנן על מנת להילחם במיסיון, שנותר עתה בעליו של בית החולים היחיד בעיר.

כחצי שנה לאחר מכן הגיע מונטיפיורי לארץ, אך אין ידיעות שנדרש לנושא. מניעי נסיעה זו, השלישית במספר, לא נתבררו כל צורכם. העיתון "ג'זאיש כרוניקל" הביע תקווה שבהודמנות זו יטפל מונטיפיורי בהקמת בית חולים בירושלים, תכנית בה נקשר שמו זה שבע שנים. תקוות העיתון התבססה על כך, שסמוך לנסיעה המתוכננת מסר חיים גוארלה את אוסף מכתבי הבקשה, שנשלחו מירושלים למונטיפיורי חודשים אחדים לפני כן, לפרסום בעיתון.⁴⁷ מכאן הוסקה המסקנה, שהמסע קשור בין השאר בנושא האמור.

מונטיפיורי והתבנית לתיעוש

נושא אחר שהועלה בעיתון הוא בעיית התיעוש של הארץ. הכוונה היתה להקים מפעל אריגה – ספק לשם ייצור מקורות מחיה, ספק לשם הזראת המקצוע למתלמדים. כאן המקום לספר בקצרה על יזמה זו. בניגוד לכמה תיאורים, נראה שיוזמה זו לא החלה כמונטיפיורי, ראשיתה ביזמת כמה אברכים ירושלמים שהחליטו על דעת עצמם לנסוע לאנגליה ולהשתלם בתעשיות הקשורות בעיבוד כותנה ובאריגת בדים. היוזמה שאבה ביטוס מן העובדה, שהכותנה הגדלה בארץ מיוצאת לחו"ל וחזרת כאריג. ההנחה היתה שאם תעובד הכותנה בארץ, ייחסכו הוצאות העיבוד, ההובלה, מכסים וכדומה, ומחיר האריגים יזול מאוד לרווחת יושבי הארץ, אשר גם יתפרנסו מייצורם. למעשה היה העניין מופרך מיסודו, כי באותו זמן כבר הוצפו שוקי אסיה ואפריקה בבר אנגלי זול, תוצרת הרושת הקיטור החדשה, והייצור הירני המיושן לא הצליח להתחרות בו במחיר וכטיב.

בשנת 1845 הגיעו ארבעה בני טובים ירושלמים לאנגליה. תיאור הרפתקה זו נשתמר במכתב של מרדכי סולומון צורף⁴⁸ (אחר מן הארבעה), בן למשפחת סולומון הידועה שהיתה ממייסדי היישוב. מכתב זה המצוטט לרוב נשלח כתשובה אל אביו, שלמה זלמן, ראש סיעת "החורבה" וידידו של מונטיפיורי זה 10 שנים. המכתב מלא תהילות ותשבחות למונטיפיורי. הוא מכיל תיאור נדיר של ראיון עם

47. שבתאי נהרן, אהבת ציון בין יהודי אנגליה, עבודת גמר, אוניברסיטת תל-אביב, 1969, עמ' 67 ואילך.

48. מאסף ציון, א', תרפ"ו, עמ' 71-84.

מונטיפיורי, באמצעות מתורגמנו אליעזר הלוי. האב יעץ לכן לבקש מן השר נדבה חדשה וכן מימון להקמת תעשיית אריגים בארץ. הפגישה עם מונטיפיורי מתוארת כן: "מרדכי צורף הניח לפני מונטיפיורי והלוי תכנית זולה, לפיה עיקר ההשקעה, דהיינו הבניין עצמו, אמור היה לעלות רק 150 ליש"ט." לשאלת מונטיפיורי, "מי יתן לך מכיסו סכום זה?" השיב לו, שבשוטטו בערי אירופה נפגש עם נדיבים ורבנים גדולים אשר תמכו בתכנית, ובלבד שמונטיפיורי יסכים לעמוד בראשה. כאן התפרץ מונטיפיורי ובהתנפלו על האורת טען, שאם יעתר לבקשה – "תכמי ירושלים יכתבו אחרי כן רברי קטגוריה, חירופים וגירופים על שאשתדל במצווה [...] כאשר עשו על שרציתי להשתדל שישבו אחינו בני ישראל איש תחת גפנו ואיש תחת תאנתו." מרדכי צורף הכחיש האשמה מוזרה זו (עד כמה שידוע לנו, היא באמת חסרת שחר) וטען שהכמי ירושלים כתבו רק נגד הקמת בית ספר ומעולם לא נתכוונו לפגוע בכבוד השר, ש"כולם יעידון ויגידון שכל מעשיו לשם שמים."

אליעזר הלוי תרגם את התשובה, "ונתקרה רעתו של השר", אולם המשך הראיון נדחה למועד אחר. למחרת בא הלוי אל צורף וסיפר לו שהשר עומד על דעתו "מאותו טעם שאמר לך". אולם הוא יהיה מוכן לממן את שהותו של האורח באנגליה לצורך לימוד מלאכת האריגה. ספק אם החשש האכסורדי, שהכמי ירושלים יראו בעבודת התעשייה יציאה לתרבות רעה ואפיקורסות, הוא שמנע ממונטיפיורי להגיש סיוע בנידון, כרברי הלוי למרדכי צורף. ביום 27.6.1845, לפני הראיון עם מרדכי צורף, כתב מונטיפיורי להלוי: "קיבלתי את המכתב הזה ממר ברנס [תעשיין יהודי ממנצ'סטר] וכאב לי מאוד שאחינו מהמזרח [סולומון האב או הבן?] נשאו ונתנו עם אנשי מנצ'סטר ושאלו מהם עצה [...] [בעקבות זה?] אני לא אתן להם בשום פנים כל המלצה למנצ'סטר. ביחס למכונות טוויה ואריגה לא יקבלו ממני דבר. אבקשך לייעץ להם – אילו הבינו אנגלית הייתי כותב להם בעצמי – לפקוח את עיניהם למצננם האמיתי."⁴⁹ מהדיר ומקצר המכתב, נינו של אליעזר הלוי, מעיר שהמכתב משקף היטב את יחס הפטרונות והשתלטנות של מונטיפיורי כלפי הנוקמים לפילנטרופיה.

גם העיתונות היהודית באנגליה שותפה היתה באותה עת לביקורת על תכנית התיעוש. ה"ג'ואיש כרוניקל" רחה אותה הן באותו קיץ והן שנה לאחר מכן.⁵⁰ הוא גם לגלג על האורחים מירושלים, שלדעתו הם בלתי ראויים כלל להיות יזמי התיעוש בארץ, והוסיף שגם מונטיפיורי וראי השתכנע שהתכנית נועדה לכישלון מוחלט. עם זאת, כשנודע שמונטיפיורי עומד לצאת לארץ למסעו השלישי בקיץ 1849, חזרו יהודי אנגליה וזיווגו את רעיון מפעל האריגה עם בית החולים, ועורך

49. קובץ יובל המאה למונטיפיורי, עמ' 113.

50. פריידין, עמ' 126, הערה 37.

ה"ג'ואיש כרוניקל" הביע את התקווה, שהטיפול בשני הנושאים החיוניים גם הוא עילה (נסתרת) לנסיעת השר למזרח. בנושא בית האריגה כבנושא בית החולים לא נשתמרו ידיעות, שאכן טופלו בדרך כלשהי בהיות מונטיפיורי בארץ. יש הרואים בצירופו של הקולונל ג'ורג' גאולר למסע ראייה, שרעתו של מונטיפיורי עדיין היתה נתונה לייסוד מושבה חקלאית.⁵¹ גאולר שימש שנים אחדות מושל מחוז באוסטרליה, ונחשב למומחה בענייני התיישבות בחבלים צחיחים (אמנם מומחה שנוי במחלוקת).⁵²

בידיעה מאוחרת יותר קשר ה"ג'ואיש כרוניקל" את שמו של הקולונל בתכניות להקים בית חולים ובית ספר, ולא הזכיר כלל את ייסוד המושבה החקלאית.⁵³ יעקב פרנקלין, לשעבר עורכו של העיתון "קול יעקב", ניסה להקים קרן למימון פעולות גאולר אולם נכשל בכך. מונטיפיורי סירב להיות גזבר הקרן, ולאחר מכן גם סירב לתרום, בטענה שתחילה עליו לברוק אישית את המצב בארץ.⁵⁴

המסע השלישי

נחזור לשאלה, מה היו המניעים ליציאת מונטיפיורי למסעו השלישי. למרבה הפליאה, העיון ב"יומנים" מגלה שהנושא הארצישראלי היה משני בלבד.⁵⁵ הלוי כדרכו סותם יותר מאשר מפרש, אך לא מותיר ספק שעילת הנסיעה היא היענות לקריאה לעזרה של יהודי דמשק, בעקבות ניסיונות מחדשים לעלילות רם בלבנט, בריר אל קמר באביב 1847, ובדמשק בקיץ של אותה שנה. הילדים הנוצרים שנעלמו נתגלו, והפרשיות חוסלו עוד לפני שמונטיפיורי שמע עליהן. ככל זאת הצליח מונטיפיורי להתערב בעניין, הוא התקבל לראיון אצל מלך צרפת באותו קיץ, וזכה לקבל מכתב אישי המופנה אליו משר החוץ הצרפתי. המלך לא נעתר לבקשתו להעניק לו הצהרה בגנות עלילות הרם, דוגמת זו שנתן מלך פולין

51. א. שישא, "האגדה של שנת 1855", קובץ יובל המאה למונטיפיורי (להלן: שישא), עמ' 277.

52. גאולר היה מן התומכים הנלהבים בשיבת היהודים לארצם והושבתם על הקרקע. בשנת 1845 כתב ספר על הנושא, ובו הוכיח כי הדרך הטובה ביותר "להרגיע את סוריה והמזרח" היא ייסוד יישוב יהודי חקלאי צפוף בארץ ישראל. היהודים, לרבות מונטיפיורי, לא הגיבו על הספר. סמוך לנסיעה הודיע גאולר שהוא מצטרף למסע של בני הוג מונטיפיורי. ג'ואיש כרוניקל, 9.2.1849.

53. שם, 18.5.1849.

54. ראה על כך: מנחם קדם, "פעולתו של ג. גאולר", קתדרה, 33, תשמ"ה, עמ' 99.

55. היומנים, כרך ב', עמ' 11 ואילך.

ליהודים בשנת 1763, וזו שניתנה למונטיפיורי מירי השולטן התורכי שנים אחדות לפני כן.

עתה, בתחילת שנת 1849, כשנה וחצי לאחר המעשה, התעורר מונטיפיורי לפעולה מחודשת, שעיקרה הסרת כתובת הנאצה במנזר הקפוצ'יני ברמשק, שנחקקה ב-1840 בערבית ובאיטלקית, מצבת זיכרון לנזיר תומס "שנרצח בידי יהודים". לדעת הלוי, החליט מונטיפיורי לנסוע ולברוק אישית אם הכתובת אכן מהווה סכנה ליהודי רמשק. מונטיפיורי סבר שלאור עמדתה של צרפת בנידון, שבאה לידי ביטוי במכתב שקיבל ובהעגשת הסוכן הקונסולרי, וכן לאור הבטחות הקרדינל ריברולה שמונה שנים קודם לכן, יש סיכוי להסיר את הטבלה המסוכנת. כאן מוסיף הלוי: "באופן בלתי תלוי ברגשותיו העזים של מונטיפיורי בנושא הוא רצה להיענות לבקשת יהודי רמשק שכתבו לו מכתבים אחרים בנידון.⁵⁶ למרבה הצער, אך כצפוי, הלוי כלל לא טרח לספר מתי התקבלו מכתבים אלה, ואפשר שמרובד במכתבים מלפני שנה וחצי.

כחיותם בביירות נפגשו מונטיפיורי וגאולר עם הקולונל צ'רצ'יל, לוחם ותיק עוד יותר מגאולר לרעיון שיכת היהודים לארצם. צ'רצ'יל שלח למונטיפיורי תזכיר בנידון בשנת 1841 וקיבל תשובה שלילית בסוף שנת 1843. גם הקונסול הבריטי בביירות, מור, היה קשור בתכניות להתיישבות חקלאית של יהודים בארץ ישראל. ב-1842 התקיימה פגישה בביתו של מונטיפיורי בין מור לבין אברהם בניש לשם ריון בנושא. לפי הרישומים ביומן, ביקשו מונטיפיורי לטפל בכמה בקשות של יהודי הארץ והלבנט, אך נושא הקולוניזציה לא נכלל בהן.⁵⁷

המסע השלישי לארץ הקודש החל ב-16.5.1849 ונסתיים ב-13.9.1849, כלומר נמשך קרוב לארבעה חודשים. המשלחת ביקרה תחילה בסוריה, ובהיותה ברמשק ביקרה במנזר הקפוצ'יני. מונטיפיורי ביקש לראות במו עיניו את כתובת הנאצה. ביקורו עורר רוגז רב בקרב הנוצרים, והנציגות הצרפתית בעיר הגיכה בתכנון טקס אזכרה גדול לנזיר, בו אמורים היו להופיע עובדי הנציגות במעמד הרשמי, עטויים כמדריהם. בעקבות הביקור החליט מונטיפיורי לשוב לאנגליה ללא שהיות יתרות ולדרוש מממשלת אנגליה שתפנה לממשלות צרפת ותורכיה בתביעה להסיר את הכתובת המסוכנת (אם להקדים את המאוחר, יצוין שאכן כשויבו לאנגליה המשיך מונטיפיורי לטפל בנושא ואף ביצע גיחה מסתורית לפרנקפורט לשם התייעצויות – לא נאמר עם מי. כך עסק בעניין גם בשנים 1850, 1854 ו-1855. כל זה ללא תוצאות. המנזר ועמו הכתובת נחרב בפרעות המוסלמים נגד הנוצרים בשנת 1860).

המשלחת שהתה בארץ ישראל רק 24 יום. מונטיפיורי קיבל פטיציות רבות בנושאים שונים, וכרגיל אין אנו יודעים כיצד נענו הפונים אליו, אם בכלל. הוא

56. שם, שם.

57. שם, עמ' 12.

פיזור צדקה באופן אישי כדרכו, דבר שגרם לו הנאה רבה ואפשר לו לאסוף נתונים סטטיסטיים על יושבי הארץ. לפי ידיעה ב"ג'זאיש כרוניקל", חילק בארץ 5000 ליש"ט.⁵⁸ אם נביא בחשבון שכל האוכלוסייה היהודית מנתה כ-10,000 נפש, חילק מונטיפיורי ליהודים כ-2000 ליש"ט, ואפשר ששאר הסכום המוזכר בעיתון חולק לשאינם יהודים. לשאלה – מדוע לא ניסה מונטיפיורי לעשות בסכום גדול זה דבר של ממש, מעבר לאיסוף מידע סטטיסטי – אין תשובה. זאת בהנחה שאכן חילק מונטיפיורי סכום זה לצדקה.

פרט מתמיה אחר קשור ביריעה, לפיה שלה מונטיפיורי ב-16 באוגוסט 1849, כהיותו בכיירות בדרכו הביתה, 537 ליש"ט, תרומות לכולל ורשה בירושלים שנשלחו דרכו לארץ. מפליא הדבר שלא מסר את הכסף שלושה שבועות קודם לכן כהיותו בירושלים. לפי הידיעה האמורה ב"ג'זאיש כרוניקל",⁵⁹ ייסד מונטיפיורי בדמשק בית חולים ושני בתי ספר וחילק שם צדקה בסך 1500 ליש"ט (160 אלף פיאטר). לפי היומנים, "הגיע לירי הסדר עם ראשי הקהילה בדמשק בדבר פתיחת בתי ספר חדשים לנערות."⁶⁰

עד כמה שניתן לשפוט, היה מסע זה חסר חשיבות היסטורית, אולם הוא מהווה אב-טיפוס למסעות ההצלה למיניהם שיבואו בעקבותיו. הוא מעורר תמיהות לגבי העיתוי, המטרות והתוצאות. יש סתירה בין עיתונות הזמן, הקושרת מסע זה להקמת בית חולים ולתייעוש, לבין "היומנים", בהם מובלטת המטרה להסיר את כתובת הבאצה בדמשק ונרמזות התכנית להתיישבות חקלאית.

הוא הדין בתוצאות המסע. ב"יומנים" מצוינים פרטים מעטים על מעשיו של מונטיפיורי בארץ, ביניהם משעשעים. בין שאר המתנות שהחילק מונטיפיורי בארץ, העניק לסוכן הקונסולרי הבריטי בעכו מדי שרד מוזהבים. "הקורא ודאי יחייך לבחירת מתנה מסוימת זו כשכר על שירותיו של הקונסול, אך אלה המכירים את המזרח, המייחס חשיבות עצומה למדים צבאיים, יבין את המוטיב של סר מוס, שאפשר לאדם הגון ועני, שהוא גם יהודי וגם פקיד בריטי, להופיע באירועים חשובים לבוש היטב כשאר הקונסולים."⁶¹

לעומת ה"יומנים", מצויים ב"ג'זאיש כרוניקל" פרטים חשובים על מעשי המשלחת במזרח, אלא שפרטים אלה תמוהים ולא מלאים, וכאן עולה מאליה השאלה: לשם מה הניחושים אודות המסע? כיצד לא הצליח העיתון להשיג את

58. ג'זאיש כרוניקל, 21.9.1849.

59. שם, שם.

60. היומנים, כרך ב', עמ' 16.

61. שם, עמ' 15. האירוניה היא, שהקונסול לא היה רשאי ללבוש מדים מוזהבים כי אם מוכספים בלבד. (ועל פי הרצאה של וו. ד. ליפמן בכנס לחקר מורשת המזרח, ירושלים, דצמבר 1984).

האינפורמציה בכרך מטרת הנסיעה טרם צאת השר לרכו, ובמיוחד כשבו, בבחינת "צדיק מה פעל?" לכאורה אין מדובר בפילנטרופ תמהוני ומסתורי, אלא בעסקן הציבורי המובהק ביותר של יהדות בריטניה, המרכה לאסוף תרומות לעסקי צדקה. מונטיפיורי לא התערב כלל בניהושים אלה ולא טרח להכחיש גם ידיעות מגוחכות. מאידך גיסא, העמיד העיתון את דפיו לרשותם של משבחים ומפארים אלמונים ולעתים אף צירף אליהם מאמרי מערכת. כל אלה העטו על מונטיפיורי הילת גיבורים, המנותקת לחלוטין מן המציאות, ועל כל פנים אינה מבוססת על עובדות. ההנחה היא, שהקורא יבין מדעתו, שאם משבחים אותו – משמע שמגיע לו.

מונטיפיורי לווה בצאתו למסע בשירים, כתשכחות ובתפילות לשלום בני הזוג ולהצלחת שליחותם, אף על פי שמטרת השליחות נשארה כגרר השערה. אולם פלא הרבר שבשובם לא ריווחו הנוסעים על מעשיהם, וניתן היה לשער שאכן לא פעלו מאומה. ובכל זאת, לא נחלשה מקהלת המזמרים והמשבחים, וארזבא עוד גברה. העיתון כתב שהאמרה הידועה "ממשה עד משה לא קם כמשה" הולמת את גדולת השר. בהשוואה לזאת, כדאי לעיין במכתב שהתפרסם בעיתון כשלוש שנים לאחר מכן. מונטיפיורי מתואר שם כעולה לרגל המרכה לחלק צדקה, שכני הארץ מחבבים אותו ומצפים בכיליון עיניים לבואו. במכתב זה מתואר מונטיפיורי כגודל טבעי, ללא יומרות לפרודוקטיוויזציה ולשיקום של יושבי הארץ וללא מסתורין.⁶²

במסע ב-1849 לא השתתף הלוי. את מקומו תפס, כנראה ללא הצלחה יתרה, עמנואל מאירס, הרורנד (מעין תת-רב) בבית הכנסת הפרטי של מונטיפיורי באחוותו. במכתב ששלח מונטיפיורי להלוי נאמר: "אני כבר כמעט סחוט, והעייפות הרבה תמנע ממני להמשיך עוד זמן רב בתכתובת כה עצומה. כשהיית לידי הרבר נעשה ללא חרדה. שונה הרבר עתה. אם אוכל להשיג ועדה שתחליף אותי אהיה מאושר, ואשמח מאוד לקבל את עצתך מה עלי לעשות כדי שעניי הארץ הקרושה לא יסבלו כתוצאה מפרישתני."⁶³

מכתב התבטלות זה עשה את שלו, והלוי שב לנהל עבור מונטיפיורי את התכתובת הענפה עם יושבי ארץ ישראל. מונטיפיורי המשיך להחזיק במונופול על עסקי הארץ הקדושה. כפי שנראה בהמשך, עוד נכוננו לו עלילות עליהן לא חלם. התכנית לפרוש ולהעביר את הטיפול בענייני ארץ ישראל לוועדה ציבורית, דבר אשר דרש ה"ג'זאיש ברוניקל" טרם צאתו למסע⁶⁴ – לא התבצעה. דרישות אלה גברו בשנים שלאחר מכן.

62. ג'זאיש ברוניקל, 16.4.1852.

63. *Sir Moses Montefiore. A Symposium*, Edited by V. D. Lipman, Oxford 1982, p.

10

64. ג'זאיש ברוניקל, 21.1.1849.

מלחמת קרים והשפעתה בארץ ישראל

בשנים 1850-1851 היה מונטיפיורי עסוק מאוד בוועדה המכינה את "התערוכה הגדולה" בלונדון. הוא התמנה ליושב ראש הסקציה של האמנויות. הוא ניצל הזדמנות זו "למשוך את תשומת לב הציבור לכישרונות העילאיים של היהודים בפלשתינה והציג שני אגרטלים יפים מעשי ידי מרדכי שניצר מירושלים".⁶⁵ כן "נענה לבקשת הצורפים" להציג בתערוכה את הפסל המפואר, שנעשה לכבודו לאחר הצלת יהודי רמשק.

אירוע אחר באותה שנה, בעל תוצאות חשובות יותר, כרוך "בחשקו העז מזה זמן רב של השר להקים בית חולים בירושלים".⁶⁶ מאחר שתחזוקת מוסד כזה מצריכה הון ניכר, הוא החל בהתכתבות עם ידידיו בנושא, הוציא כמה מאות ליש"ט על הזמנת תכניות בניין מאת ארכיטקטים אנגלים זורים, והתייעץ עם מומחים בבתי חולים גדולים ביחס לשיפורים מודרניים בתחום זה. בציין ביומנים מאוגוסט 1854 נאמר, שתכנית הבניין הושלמה כשנה קודם לכן, כלומר בשנת 1853.⁶⁷ נראה שלא היתה דחיפות מיוחדת בהכנת התכנית. דגם הבניין הגרנדיוז ומעורר ההשתאות, שהיה מיועד ל-100 מיטות, ספק אם נועד להיכנות במהרה בהתחשב הן בהוצאות הבנייה והן בהוצאות האחזקה. אלה ואלה היו מעבר לאמצעיו של השר. במאי 1852 התעניין מונטיפיורי בתכניות לבניית מסילת ברזל בעמק הפרת. מונטיפיורי סבר "שהמסילה תקשר את חלב עם רמשק ומשם לצפת ולשאר חלקי הארץ הקדושה".⁶⁸

ביוני הגיע לאנגליה הרב אלקלעי ושהה בה עד סוף השנה, או עד תחילת 1853. הוא הקים בספטמבר חברה ליישוב ארץ ישראל בשם "שלום ירושלים". החברה לא זכתה בהצלחה, והוא ניסה לגייס את חכמי הדת לעזרתו, אולם אלה השתמטו בטענה ששיבת ציון היא שאלה פוליטית ולא דתית. בדרשת ראש בית הדין, רוד מנדולה, אשר פורסמה ב"ג'ואיש כרוניקל", טען החכם שהגאולה הבאה תהיה בידי שמים ולא בידי אדם. ביקורו של הרב אלקלעי, התופס מקום ניכר ב"ג'ואיש כרוניקל", אינו מוזכר כלל ב"יומנים", ובעיתון אין כל ידיעה על פגישה בין אלקלעי למונטיפיורי. מן הדין לציין, שזה 15 שנה היה הרב אלקלעי עסוק בנושא זה, שהיה אמור להיות קרוב במיוחד ללבו של השר. באותו פרק זמן היה, כאמור לעיל, ממשבחיו וממפאריו המובהקים של מונטיפיורי, ואף קיבל על כך פרס מהשר בצורת מכתבי תודה ותרומות כספיות. למרות כל זאת נראה שהוא

65. היומנים, כרך כ', עמ' 22-23.

66. שם, עמ' 29.

67. שם, עמ' 35.

68. שם, עמ' 25.

לא הצליח להיפגש עם האיש, בו תלה תקוות גדולות להצלחת תכניתו. בדצמבר אותה שנה, כנראה נוכח קשייו של הרב אלקלעי, הוקמה חברה נוספת, הפעם על ידי אנדרה בניש. בכרוז שפרסמה החברה הוצגה ההתיישבות היהודית בארץ כעניין ריאלי, לאור השינוי במדיניות התורכית שנטתה עתה לעודד את פיתוח הארץ בידי זרים ולאור הנכונות של יושבי ירושלים וצפת לעסוק בחקלאות, כפי שעולה מן הפניות למונטיפיורי. גם ניסיון זה לא זכה לתמיכת מונטיפיורי, ולא נוצר קשר בינו לבין האגודה.

שנת 1853 היתה שנה קשה וטראומטית בחייו של מונטיפיורי ובקריירה שלו כאיש ציבור. היא הושמטה כליל מן היומנים, והלוי מסתפק במשפט: "בשנים 1853-4 כוננה רעתו ושל מונטיפיורין בעיקר לענייני קהילתו ולהתכתבות נרחבת עם קהילות יהודיות במדינות זרות."⁶⁹ מכאן הוא עובר לקורות שנת 1854 ופוסח לחלוטין על שנה שלמה. לאור מה שהתרחש באותה שנה ניתן להבין את מניעיו של הלוי, אך היה זה מעשה לא מחוכם, מאחר ששני העיתונים היריבים, ה"ג'ואיש כרוניקל" וה"היברו אובזרב", מלאים כתיאורי קורות אותה שנה. מן הדיו היה להקדיש דיון נפרד לאירועי שנה זו, בה הצטלבו שני פרקים מרכזיים בכיורגפיה של מונטיפיורי והם: תולדות ועד שלוחי הקהילות ותולדות מלחמת הדת, שניהם בהנהגתו (מחמת קוצר המצע אין הם נכללים בחיבור זה). השופט ישראל פיינשטיין במאמרו "מרד יהודי אנגליה בשנת 1853"⁷⁰ מצביע על קשר בין המרד הזה לבין הפעלתנות המוגברת של מונטיפיורי למען יהודים מחוץ לאנגליה. פעלתנות זו עתידה לפצות אותו על אוכרוך יוקרתו ועל החלשת מעמדו בעקבות המרד. פיינשטיין טוען, שבנסעו לארץ ישראל ב-1857 היה ברור שהוא חש בהקלה, וששמה להשתחרר לזמן מה מן המתח הקשור בהנהגת הציבור היהודי בבית.

בה בעת נפתח שדה פעילות רחב בפני העסקנות והפילנטרופיה היהודית מכיוון אחר. באוקטובר 1853 פרצה מלחמה בין רוסיה ותורכיה כעניין המקומות הקדושים לנוצרים בארץ ישראל. למלחמה זו, מלחמת קרים, הצטרפו באביב 1854 אנגליה וצרפת. היא נסתיימה בחוזה שלום רק באביב 1856. עוד לפני פרוץ המלחמה שלחו ראשי הכולל הפרושי בירושלים מכתב קריאה לעזרה, בו התלוננו על יוקר המזון כתוצאה מפגעי טבע.⁷¹ בעקבות המלחמה גברה המצוקה, כי רוסיה אסרה להעביר כספי תרומות ליושבי הארץ, שהפכו לנתיני ארץ אויב. סכנת רעב ריחפה על ראשי מרבית האשכנזים, שקיבלו חלוקה מהכוללים ברוסיה. מצבם של הספרדים היה אף הוא נואש. הגיעו הדברים לידי כך, שהכולל הספרדי לא הצליח

69. שם, עמ' 30.

70. *Jewish Quarterly*, 26, no. 3-4, London 1978/9, pp. 103-113.

71. המכתב נשלח בו' אלול תרי"ג (ספטמבר 1853) והתפרסם ב"ג'ואיש כרוניקל"

30.12.1853-ב.

לקבל הלוואה לקמחא רפסחא בשנת תרי"ד (1854) אפילו כריבית של 18.72% אגב, בארץ היתה אז מקובלת ריבית של 12%, וזו היתה ריבית קצוצה בהשוואה לריבית הבנקאית באנגליה, שעמדה על 4%.

בדצמבר 1853 ובינואר 1854 הציפו בקשות עזרה של יושבי ארבע הערים הקרושות את יהודי אירופה ואמריקה. מנהיגי הקהילות והעיתונות היהודית דנו במצב. הדעות נחלקו, אם וכיצד לסייע ליהודים הנתונים במצוקה. הועלו הצעות, שיש לנצל הזדמנות זו לכפות על יושבי הארץ פתרונות ככועים, שיסללו את הדרך לפיתוח משק כלכלי בלתי תלוי ולשינוי אורח החיים מחיי בטלה לחיים פרודוקטיביים.

דיון זה התנהל במקביל לדיון אחר, כללי יותר. עוד לפני פרוץ המלחמה נדרשו רעת הקהל האירופית והמעצמות למצב המיעוטים הנוצריים כאימפריה התורכית וחישפו ררכים לשפר את מעמדם המדיני. המלחמה ברוסיה הפכה את תורכיה תלויה במעצמות המערב, והקולות שתבעו להחזק עליה לשפר את יחסה לנוצרים גברו. לוסין וולף כתב בנידון: "אנשי הוועד, בהשפעת מונטיפיורי ובמיוחד מקנאתם ככרמיה, התגברו כדוחק על מורך לבכם והחלו לגלות עניין יותר גדול בעתידם של יהודי ארצות זרות.⁷² הקונסיסטוריה בצרפת פנתה לנפוליאון השלישי בדרישה לכלול את שאלת היהודים במשא ומתן עם הממשלה התורכית על מצב המיעוטים. היא שלחה את תזכירה ל"וועד" בלונדון, שדן בו בישיבה שהתקיימה ב-24.4.1854. באותה עת כבר נודע שהרוטשילדים הקדימו את שני הארגונים היהודיים: גיימס מפריס הטיל על אלברט כהן לשאת ישירות עם התורכים; וליונל ואנתוני בלונדון פנו לשר החוץ, הלורד קלרנרן, אשר נתן הוראות מתאימות לשגרירו רב ההשפעה בקושטא, סטרטפורד-דה-רדקליף, לתמוך בדרישת בית רוטשילד. כתוצאה מכך הוגשת, שנכתב המלכותי בדבר הרפורמה בממשל, שעתיד היה להתפרסם בתום המלחמה, לא ירובר עוד על שיווי זכויות למיעוטים הנוצרים בלבד, אלא על "מיעוטים" באורח כללי, כלומר לרבות היהודים. מונטיפיורי פנה לשר החוץ קלרנרן בנידון רק לאחר מכן.⁷⁴

פרשייה זו אופיינית לביוגרפיה של מונטיפיורי. בדומה לפרשות דמשק, מרוקו ועוד, נכנס מונטיפיורי לתמונה בהשראת הקונסיסטוריה, ורק לאחר שהרוטשילדים כבר פעלו בנושא. לאמיתו של דבר, בשלב זה כבר לא נדרשה מעורבותו, ואף

72. היברו אובזרבר, 23.6.1854.

73. L. Wolf, *Notes on the Diplomatic History of the Jewish Question*, London 1919, pp. 18-19.

74. ב"גזאיש כרוניקל" מ-24.5.1854 התפרסם חילוף מכתבים שמסר "הוועד" לעיתון, הכולל פנייה של מונטיפיורי לקלרנרן בעניין הנ"ל ביום 10.5.1854, ותשובה חיובית בשם שר החוץ חמישה ימים לאחר מכן.

על פי כן הוא מתערב ונותן לזה פרסום רב, ואילו אלה שביצעו את המלאכה נותרים עלומים.

משסיים מונטיפיורי את טיפולו בבעיית מעמדם של יהודי האימפריה התורכית, נתפנה סוף סוף לטפל בזעקות השבר מן הארץ הקדושה. ב-15 במאי שלח השר לרב הראשי ארלר את צרור האיגרות, שהתקבלו מן הארץ כמה חודשים קודם לכן, בצירוף בקשה שהרב יפרסם איגרת רועים לשם קיום מגבית דחופה להצלת הרעבים בארץ. בביוגרפיה של מונטיפיורי העיר לוסיין וולף, שהשר גייס את הרב ארלר, מאחר שבניסיונו שלו לערוך מגבית דומה ערב צאתו לארץ, בתחילת 1849, אסף 200 ליש"ט בלבד.⁷⁵

באיגרתו של הרב לקהילות ברחבי האימפריה ומחוצה לה חזר על דברי מונטיפיורי והפריך את הטענות בדבר עצלות תושבי הארץ, שכביכול הביאו את הרעה על עצמם, באשר לא פיתחו אמצעי מחיה וסמכו על תרומות אחיהם מחוץ לארץ. לרבניו, "העבודה מחוץ לחומות היתה בלתי מעשית לחלוטין כתוצאה ממצב הבטחון בארץ". לאחר מכן תיאר הרב את העתיד הזורז בתום המלחמה, ורמז בכך שזוהי הפנייה האחרונה מסוג זה. בכוא השלום יתארגנו מנהיגי היהדות באנגליה ויצרו מגע עם ועדים דומים בארצות אחרות: יחד יגייסו את האמצעים הדרושים וישלחו לירושלים אנשים בעלי יכולת וסמכות, שיאחדו את הכוללים, יקנו אדמה וייסדו חוות חקלאיות ובתי חרושת; חלק מן הכסף הנאסף מדי שנה יוקדש למשכורות לאלה שיעברו תחת השגחתם. בהמשך כתב הרב, שביצוע התכנית אינו רחוק, שכן לכך נועד עיזבונו של הפילנתרופ יהודה טורו מני-אורלינס.⁷⁶

פרשת העיזבון של יהודה טורו ומגבית הסיוע

יהודה טורו היה שופט יהודי עשיר, רווק ומתבולל מניו-אורלינס, שנפטר בינואר 1854. בסוף ימיו התקרב מחדש לקהילה היהודית, ובצוואתו הוריש סכומים ניכרים למסדות יהודיים בארצות הברית. הסעיפים 26 ו-27 בצוואה מתייחסים לתושבי ארץ ישראל. בסעיף 26 הוא מצווה עשרת אלפים דולר ל"חברה לאיסוף תרומות

75. מכתבו של מונטיפיורי ותשובת הרב מיום 18.5.1854, כתוספת העתק מאיגרת הרועים, וכן מכתבי התחינה מן הארץ הודפסו ב"ג'ואיש כרוניקל" ב-19.5.1854 וכן בחוברת נפרדת שהופצה ברחבי העולם. כמכתב של מונטיפיורי דובר על הצורך בסיוע מידי לשם מניעת מוות ברעב או מכירת ילדים לזרים (למיסיון); כלומר, התרומות שייאספו נועדו לשמש תחליף ל"חלוקה" שחסרה. אולם נרמז, שעורך ההכנסות יוער למניעת חזרה בעתיד למצב המשפיל של תחנונים לנדבות.

76. שם, שם.

למען ארץ ישראל" (שנוסדה בניו יורק בשנה הקודמת על ידי הרב ש.מ. אייזיקס), שתרומותיה יועברו לארץ דרך סוכן החברה בלונדון, סר מוזס מונטיפיורי. בסעיף 27 כתוב: "היות שבצונוי לשתף פעולה עם סר מוזס הנ"ל בניסיון לשפר את מצב אחינו האומללים בארץ הקדושה, ולהבטיח את זכותם לעבוד את הכל-יכול בהתאם לרתנו ללא הפרעה, אני מצווה לתת חמישים אלף דולר על ידי המוציאים לפועל, דרך סר מוזס הנ"ל, שיעץ בדבר הצורה היעילה ביותר לקדם את המטרה הנ"ל. במקרה שיתעוררו קשיים משפטיים או אחרים, יושקע הסכום האמור על ידי המוציאים לפועל לייסוד חברת עזרה לארץ הקדושה בניו אורלינס בדומה לזו שבניו יורק שהוזכרה כבר."⁷⁷

נוסח הצוואה פורסם ב"היברו אוברבר",⁷⁸ אך שלא כמו הרב אדלר, התעלם ממנה מונטיפיורי באיגרתו שנשלחה באמצע מאי. בעקבות פרסום הצוואה החלה המגבית, ובה היה טמון סוד הצלחתה כפי שנראה להלן, שכן מלכתחילה היתה קיימת קרן של 60 אלף דולר (12 אלף ליש"ט). התעלמות מזוהה זו של מונטיפיורי – קשה להסבירה. לא רק שנפתח כאן פתח תקווה ליושבי הארץ ממקור בלתי צפוי לחלוטין, מעשה נסים ממש, אלא שהתחולל מהפך במעמדו של מונטיפיורי, שהיה בשפל המדרגה ועתה הרקיע שחקים. הלוי כותב שמונטיפיורי הבין מההודעה שמסר לו הרב אייזיקס, שיהיו לו שליטה או פיקוח על העיזבון, יחד עם המוציאים לפועל. הלוי ממשיך שמונטיפיורי חזרוז להביע את הסכמתו לקבל את הנאמנות (trust) על העיזבון של טורו.⁷⁹ פירושו זה של הצוואה מטעמו של מונטיפיורי, ואולי מטעמו של הלוי, לא היה מעוגן, לרעתי, באופן חד-משמעי בנוסח עצמו, שבלאו הכי לא היה בהיר, שכן הושאר פתח לאי שיתופו של מונטיפיורי בטיפול בעיזבון. כמו כן לא התברר בדיוק מה יש לעשות ב-50 אלף הדולר. הרב אייזיקס סבר, שיש לייחד אותם לייסוד מושבה חקלאית או לתעשייה. לעומת זאת הבין מונטיפיורי, שיש להקים בית חולים. נראה שמונטיפיורי בחר להחריש, עד שהתברר לו סופית שהשליטה במלוא הסכום, דהיינו המישים אלף הדולר וכן עשרת האלפים שהוקדשו לקרן בניו יורק, הועברה לירו לעשות בו כחפצו.

להלן נראה שמונטיפיורי הפריד סכום זה מכספי המגבית האמורה, שבניהולה נתבע לשתף גם אישים אחרים. המגבית המיוחדת נחלה כידוע הצלחה מדהימה. תוך חודשים אחרים נאסף סכום של כ-20,000 ליש"ט, שיחד עם 12,000 ליש"ט מעיזבון טורו, כ-11,000 ליש"ט שהוציאו הרוטשילרים בפועל בשנים הבאות ו-5,000 ליש"ט שהוסיף מונטיפיורי מכיסו על פי טענתו,⁸⁰ הגיע לכ-50,000

77. היברו אוברבר, 24.2.1854.

78. שם, שם.

79. היומנים, כרך ב', עמ' 31.

80. שם, עמ' 270: "ברוך זכרונו של מר טורו, בכל אופן עזובנו עלה לי 5,000 ליש"ט" – ציטוט מיומנו של סר מוזס מיום 18.3.1875.

ליש"ט. על אלה יש להוסיף את משפחת למל, שתרמה להקמת בית ספר, ואת גב' פולק, שקנתה את הר הזיתים לשם עיבוד חקלאי (הכולל הפרושי ייעד אותו לבית קברות). רוב התרומות הללו נאספו שלא לצורכי צדקה, אלא להקלת המצוקה לטווח ארוך. המעיין בעיתונים היהודיים נוכח שלא רוכז בהתרמה חד-פעמית, אלא שהנכונות העקרונית להמשיך ולתרום לקרן התמידה בשנים הבאות, כפי שגם נרמז באיגרתו של הרב אדלר.

כדי לקבל מושג, מה ניתן היה לעשות כאימפריה התורכית באותו זמן בסכומים שנתרמו, די להביא כמה עובדות. בביקורו של מונטיפיורי בקושטא ב-1855, בדרכו לארץ, סופר לו על שלושה אנגלים שקנו אחוזה בת 40,000 אקר (160,000 דונם) אדמה טובה על שפת הים וסמוכה לעיר ב-15,000 ליש"ט. לונץ מספר שמחיר בניית דירה (בית) היה 60 ליש"ט. טענתו של העיתונאי משה זקס – שלו היו "כספי טור" בידו, היה מעביר את כל יושבי ירושלים לחקלאות – לא היתה אפוא גוזמא בעלמא.⁸¹ באותו הזמן קבע בניש בעיתונו, "היברו אובזרב", ש-30,000 ליש"ט ישקמו את יושבי הארץ אחת ולתמיד מבחינה כלכלית.⁸² כידוע, שיקום היישוב בארץ לא יצא אל הפועל, והסכומים העצומים בוזזו על דברים של מה בכך. העמודים הבאים יעסקו בסיפורו של מחזל היסטורי זה.

הרב אדלר ומונטיפיורי קיוו בתחילה לאסוף כ-5,000 ליש"ט, ולאחר מכן חשבו שהתרומות יגיעו ל-10,000 ליש"ט. 30,000 ליש"ט שנאספו בפועל היוו אפוא הפתעה. הצלחה לא צפויה זו לא הוסברה בזמנה, ומשום מה לא פורסמו רשימות תורמים מלאות. כ"ג'זאיש כרוניקל" וב"אוקסידנט" פורסמו רשימות נדבנים חלקיות בלבד וכן ידיעות כלליות על התפלגות התרומות לפי ארצות. בראש הרשימה נמצאים האוסטרלים – גויים ויהודים, שתרמו קרוב ל-8,000 ליש"ט. לציון מיוחד ראויים תושבי ג'מאיקה באיים הקריביים – רובם שחורים, עניים מרודים, שתרמו למעלה מ-1,000 ליש"ט. לפי ידיעה אחת, תרמו יהודי אנגליה ואמריקה גם יחד רק 7,000 ליש"ט; מנתונים הפזורים ב"אוקסידנט" נראה שרוב הסכום נתרם בידי אמריקנים. השאר נאסף באירופה; מתוך זה 600 ליש"ט בצרפת, ללא השתתפות בית רוטשילד, שעתידי היה לעשות לו שבת לעצמו, כפי שנראה בהמשך. לא ייפלא שבמאמר מערכת ב"ג'זאיש כרוניקל" מיום 23.3.1855 כותב בניש על קרן העזרה, "שכספיה הם נדבת פילנטרופים אירופים, אמריקנים ואוסטרלים, והם מלהזכיר בריטים."⁸³

ממאמר זה מסתבר, שעל אף שבאיגרת הרב ובנספחיה דובר במפורש על יהודי הארץ, התייחסה העיתונות היהודית והכללית למגבית כמוועדת לפרנס לא רק את

81. נ. גלבר, "משה זאקס", סיני א', תרצ"ח, עמ' תקע"ח-תקע"ט.

82. היברו אובזרב, 7.7.1854.

83. ג'זאיש כרוניקל, 23.3.1855.

עניי ישראל אלא גם את עניי עמי הארץ האחרים. לפיכך הותרמו גם שאינם בני ברית, ונראה שדווקא אלה הגדילו לעשות. במכתב של מונטיפיורי לרב אדלר מודה הלה לרב ומביע תקווה, שאיגרת הרועים אכן תגביר את זרם התרומות בקרב היהודים, אשר "אם יתרמו בנדיבות כגויים, תהנה ממאמציך הנדיבים."⁸⁴ ב"יומנים" מציין הלוי שני תורמים גדולים בלבד: יהודי מתבולל שתרם לארץ ישראל בקביעות בשם אלמוני, וסר קלינג ארדלי, מפעילי המיסיונרים, ניגו של גרעון שמשון, יהודי חצר מהמאה ה-18. גרעון שמשון נשא נוצרייה, וילדיו גדלו כגויים, אולם באחרית ימיו ניהם על מעשיו ותרם סכום כסף להזכרת נשמתו ביום פטירתו בבית כנסת יהודי. חזרתו בתשובה נחרתה בעברית על מצבתו. קלינג ארדלי עקר את מצבת סבו מכית הקברות היהודי והעבירה לחצר כנסייה שבנה. רבים מחברי הקהילה התמרמרו על כך, אולם מונטיפיורי הוציא מתוק מעו והתרים את ארדלי בסכום הגון. הלה אף הבטיח להתרים את ידידיו ומכריו הרבים.

נראה שבהימנעות יהודי בריטניה מלתמוך ביד נדיבה בקרן היה לשני העיתונים היהודיים, ה"ג'ואיש כרוניקל" וה"היברו אונזרבר", חלק לא מבוטל. שבוע לאחר הפרסום הראשון של איגרת הרב אדלר ב"ג'ואיש כרוניקל" הגיבו שני העיתונים בהתלהבות מהולה כחששות ובספקות. לתשומת לב מיוחדת ראוי ה"היברו אונזרבר": "סוף סוף הרב מונטיפיורי ממלאים את תפקידם."⁸⁵

באוגוסט 1854 חלה התפתחות חדשה בפרשת העיזבון של טורו. ב-5 בחודש הגיע ללונדון גרשום קורשיט, אחד מן המוציאים לפועל של הצוואה, לפגישה עם מונטיפיורי. האחרון הראה לו את תכנית בית החולים, שהושלמה כשנה לפני כן. קורשיט התפעל מן המונומנט המפואר וחתם במקום על הסכם שהוכן מראש על ידי עורך רין. בעקבות זאת הודיע מונטיפיורי מיד על כוונתו להקים בית חולים בירושלים לברונית בתיה (בטי) רוטשילד בפריס ולכרוך רוטשילד בפרנקפורט, שאף הוא גילה התעניינות מיוחדת בארץ ישראל.

מונטיפיורי ידע על פעילות בני רוטשילד בארץ באותו קיץ,⁸⁶ ונראה ששיער שבכוונתם להקים שם בית חולים כדרכם בשאר ערים מפורסמות. אולם ייתכן שלא ידע, שכבר הוציאו את כוונתם לפועל. כאמצע אוגוסט 1854 נקבעה פגישה אצל הקונסול האמריקני לשם אשרור ההסכם בדבר הקמת בית חולים בירושלים מכספי העיזבון של טורו. אולם ביום האמור הופיע קורשיט במשרדו של מונטיפיורי והודיע לו, ש"אולי" לשנות את דעתו וכי ההסכם מבוטל. המקור היחיד לסיפור זה הוא הלוי ב"יומנים",⁸⁷ ואף הוא לא הרחיב ולא פירש, מי אילץ את קורשיט

84. Nahum Sokolow (Ed.), *History of Zionism, 1600-1918*, vol. 2, 245-237. תאריך המכתב 31.5.1854.

85. היברו אונזרבר, 23.6.1854.

86. דיווח על כך ב"היברו אונזרבר", 9.6.1854.

87. היומנים, כרך ב', עמ' 36.

לשנות את דעתו ומדוע. מותר לשער שבינתיים נודע למוציא לפועל של הצוואה על הקמת בית החולים של רוטשילד בירושלים.

להלן מספר הלוי, שביום 22.8.1854 התקבל מונטיפיורי לראיון אצל שר החוץ הבריטי, הלורד קלרנדון, וביקש ממנו את התערבותו אצל השלטונות התורכיים, לשם רכישת אדמות על שמו לצורכי פיתוח חקלאות ביישוב היהודי ולשם הקמת בית חולים ובית כנסת הצמוד אליו. שר החוץ אמר, שיש (לבעלי נתינות וזה) קשיים גדולים ברכישת אדמות, וכי הרוטשילדים הקימו בית חולים לפני כחודש. נראה שאת הידיעה על כך שאב ממכתב ששלח אליו הקונסול בירושלים.⁸⁸ מונטיפיורי ביקש להרשים את קלרנדון, והוא סיפר לו על העיזבון של טורו. הוא יצא משר החוץ בהבטחה עמומה, שבעתיד יקבל סיוע של הממשלה במקרה שיזדקק לכך.

הלוי רומז על כישלון פגישה זו, אך יוצר את הרושם שרק בה נודע למונטיפיורי לראשונה על בית החולים רוטשילד בירושלים, וכך כי מונטיפיורי סבר שהקדע עם קורשיט הוא זמני. למעשה ידע מונטיפיורי על מעשי אלברט כהן, נציג משפחת רוטשילד, בארץ עוד קודם לכן. אנו למדים זאת ממכתבו לרב אדלר: "תודה, למדתי הרבה ממכתבו של אלברט כהן. אני מודה לאל שזכיתי לראות את רוחחתם של יושבי ירושלים נתונה בידי משפחת רוטשילד. אני כותב ללורד קלרנדון ואודיע לך את התשובה. הודיתי לגרין והרב אהרן לוי גרין, גובר קרן העזרה להעביר לך את כל המכתבים לארץ הקדושה. לא אנקוט שום צעדים בנוגע לבית החולים ללא הסכמתך. לא תהיה לי שום התנגדות ולבידה"ה של רוטשילד". אני שמח לראות בטובת ירושלים.⁸⁹

ב-15.9.1854 שוב כתב מונטיפיורי לרב אדלר: "כועס מאוד על חוצפתו של אלברט כהן, שהשתמש בשמך ובשמי להוציא לפועל את מזימותיו במזרה."⁹⁰ גם ממכתב זה אין לעמוד על כוונותיו של מונטיפיורי, אולם ההתייחסות למעשה החסד של בית רוטשילד בירושלים כאל "מזימות" מוכיחה, שלא רק טובת ירושלים עמדה לנגד עיני מונטיפיורי. להלן נראה שמונטיפיורי המשיך להגות בהקמת בית חולים בירושלים, על אף העובדה שמוסד כזה כבר הוקם בעיר.

בסוף קיץ 1854 אפסו התקוות לאיחוד המאמצים הפילנתרופיים לשיקום יהודי הארץ. הקמת בית החולים בירושלים הכעיסה את מונטיפיורי וסיכלה את האפשרות לשיתוף פעולה בינו לבין בית רוטשילד. גרשום קורשיט חזר לארצות הברית, בלי שנקבע מה יעלה בגורל כספי טורו. מונטיפיורי החל לעשות כספים כבתוך שלו.

88. A. M. Hyamson, *The British Consulate in Jerusalem, London 1939-1941* (להלן: חיימסון, הקונסוליה הבריטית). תאריך המכתב 27.7.1854.

89. סוקולוב (תאריך המכתב: 17.8.1854).

90. שם.

הוא פיזר 3,250 ליש"ט לצדקה בארץ ובסכום נוסף של 2,200 ליש"ט ייסד שלושה מוסדות חסד כחיקוי לאלה שהקים לפניו אלברט כהן. בסכום קטן יחסית - 400 ליש"ט בלבד - הקים בית אריגה, ובזאת נענה לבקשה מלפני עשר שנים. מחמת החשש לביקורת על מפעל זה קראו למוטר "ב"ס מקצועי למבוגרים".⁹¹

הביקורת על מעשי מונטיפיורי הלכה וגברה. הוא הותקף הן על הימנעותו מלהפוך את המגבית לפעולה ציבורית שמעשיה גלויים ונתונים לפיקוח, והן על היעדר שיתוף פעולה בינלאומי. גם אלברט כהן הותקף, באמריקה ובאירופה.⁹² פיליפסון התנדב בעצמו לאסוף כסף במסגרת המאמץ הבינלאומי למען יושבי הארץ, אולם היה מתוסכל, כי לא ידע לאן להפנות את הכספים שנאספו.

עתה החליט אלברט כהן שהגיעה השעה לשיתוף פעולה. לשם כך נסע ללונדון בסוף אוקטובר 1854. ה"ג'זאישי כרוניקל" בירך על בואו וראה בכך את ראשיתה של יצירת הרמוניה בין פריס ללונדון.⁹³ אולם נראה שהוא בירך על הלא-מוגמר. לא ידוע אם הצליח כהן להיפגש עם מונטיפיורי, ועד מהרה גם התברר שמונטיפיורי לא התכוון כלל להשלים עמו. נראה שמונטיפיורי הצדיק את התנגדותו לשיתוף פעולה בהתנהגותו של כהן בהיותו בארץ. בדרשה שנשא השליח הפריסאי לרגל פתיחת בית החולים בירושלים, הפליג בשבח הרוטשילדים וממילא מייעט בערכו של מונטיפיורי. הקונסול פין דיווח על עניין זה בהתמרמרות רבה. לאחר צאת כהן מהארץ נרפס בשכחו מפלטט אנונימי בשם "דברי הימים", ובו תוארו דברים כהווייתם, כלומר שמונטיפיורי לא הקים בית חולים ושלה רופא בלבד. ראוי להעיר, כי הציבור היהודי באנגליה סבר, שמונטיפיורי החויק על השבנו בית חולים בירושלים.⁹⁴

אלברט כהן שלח העתק של הפמפלט לפרסום ב"ג'זאישי כרוניקל" ב-29.12.1854. עתה האשים העיתון בביקורתו על העדר שיתוף הפעולה החיוני גם את כהן. נרמז שהחוכרת הפוגעת בכבוד מונטיפיורי מומנה והופצה כיוזמת כהן. קנאת הפילנתרופים תבזו את המשאבים ולא תרבה שיקום. העיתון קובל, שהסיכוי להסכמה, עליה דיווח בגיליונו מיום 3.11, לא התממש.

במאמר נוסף, בגיליון הראשון של שנת 1855,⁹⁵ מוסיף העיתון לקבול על כך שלא נוסדה קרן קיימת או ההתמנה שנתית קבועה של נרבנים, כלומר, שכספי המגבית יחזבונו על צדקה חולפת, ומצב היישוב יחזור לקדמותו תוך זמן קצר. העיתון קיבל את הרושם (המזור לדעת), שכספי טורו נועדו להיות קרן קיימת,

91. ראה הערה 5 לעיל.

92. אוקסידנט, ספטמבר 1854; א.צ.י. 1.9.1854.

93. ג'זאישי כרוניקל, 3.11.1854.

94. היברו אינפורמר, 18.2.1853; ג'זאישי כרוניקל, 16.5.1854. השווה הערה 45.

95. ג'זאישי כרוניקל, 5.1.1855.

שמפירותיה ימומן בית החולים בירושלים. עתה, עם הפסקת הקשר עם נציג העיזבון, חשש העורך שגם בית החולים יהפך לעניין זמני.

חודשיים לאחר מכן פורסם ב"גזאיש כרוניקל"⁹⁶ הרו"ח הראשון מטעם נאמני הקרן, הרב ארלר ומונטיפיורי. ברו"ח תואר בפרוטרוט הסכום שכבר הוצא לצדקה לשם הקלה מיידית, וצוין שמונטיפיורי עומד לצאת לארץ כדי לבדוק אפשרויות להשקעת שאר הסכום במפעלים ברי קיימא. ברו"ח לא הוזכרו כספי טורו ולא הכוונה להקים בית חולים.

שלושה שבועות לאחר מכן אור העיתון עזו וכתב את הביקורת החריפה ביותר שהושמעה עד כה על מעשיו של מונטיפיורי בקשר למגבית. מובן שנוספו דברי תנופה ודיונים פילוסופיים על יתרונה של הדמוקרטיה על שלטון יחיד, אולם נאמרו גם דברים גלויים בגנות הסודיות הגמורה, השרירותיות, ו"ההתנהגות הכלתית אנגלית" של השר, וכן בגנות התנגדותו לשיתוף פעולה בינלאומי. בניש, שהיה עתה עורך העיתון המאוחד (ה"גזאיש כרוניקל" כלל בתוכו גם את ה"היברו אובזרב"), האשים את מונטיפיורי על שלא הוקמה ועדה ציבורית לניהול הקרן. העיתון רמז, שהרב ארלר אינו מעורב כלל בעניין, וכי כל הנושא נתון באופן בלעדי בידי מונטיפיורי. הוא שאל, מה יקרה אם יפול השר קרבן לתאונה כלשהי במסעו שאינו נטול סכנות, ועמו יפול כל המפעל. בהמשך טען, שעדיין לא מאוחר מכדי להקים ועדה ציבורית.⁹⁷ במכתבים למערכת שהתפרסמו לאחר מכן הואשם מונטיפיורי במפורש בחוסר אחריות.

מקורבי מונטיפיורי לא הגיבו על ההאשמות. תחת זה נמסרו לפרסום שני מכתבים של מונטיפיורי לפעילים במגבית, אחד מפילדלפיה מיום 5.2.1855 ואחד מניו יורק מיום 14.2.1855, מהם היו הקוראים אמורים להסיק שמונטיפיורי אכן עומד לנסוע בקרוב, וכן שהוא אינו פועל על דעת עצמו בלבד,⁹⁸ והראיה, שהוא מבקש עצות ממרחקים. מן ה"יומנים" עולה שמונטיפיורי התקבל לראיון אצל ראש הממשלה, הלורד פלמרסטון, ב-25.3.1855. הוא סיפר לו על נסיעתו הקרובה למזרח ועל תכניתו להקים בית חולים בירושלים ולעודד את החקלאות. אין לדעת לשם מה ביקש מונטיפיורי לערב את ראש ממשלת בריטניה בתכניותיו; אפשר שמצא את תגובת שר החוץ כמה חודשים לפני כן לא כל כך מעוררת. מונטיפיורי ביקש את הלורד פלמרסטון לסייע כרישית ארמות על ידי יהודים (שאינם גתנים תורכיים) ולהבטיח את השמירה עליהם בירי חיילים תורכים כפיקוד קצינים בריטים. כמו כן ביקשו לסייע בהסרת כתובת הנאצה ממנזר הקפוצ'יני בדמשק, שקיומה כה הציק למונטיפיורי זה חמש-עשרה שנה. פלמרסטון הסכים שבית

96. שם, 2.3.1855.

97. שם, 23.3.1855.

98. שם, 6.4.1855.

החולים הוא מוסד רצוי (כנראה לא ידע על המוסד של רוטשילד שהוקם כבר). כאשר לקרקעות גרס, שאפשר לחזור אותן לתקופות ארוכות וכי אין צורך לרכוש. מן הבקשה המוזרה – להקצות קצינים בריטים שיפקדו על חיילים תורכים שיאבטחו את שלום החקלאים – התחמק פלמרסטון, בטענה שבעת מלחמה הוא זקוק לכל הקצינים. הוא הבטיח לכתוב אישית לשגריר הבריטי בתורכיה בענייני ארץ ישראל ולשגריר בצרפת בענייני דמשק.⁹⁹

כחודש לאחר מכן, ערב מטעו המתוכנן לארץ, נסע מונטיפיורי לפריס, בניסיון להגיש במו ידיו לנפוליאון השלישי תזכיר על כתובת הנאצה ובקשה להורות לקונסול הצרפתי בדמשק להסירה. השגריר הבריטי לא הצליח לסדר את הראיון המיוחל. ימים אחדים קודם לכן פגש מונטיפיורי את נפוליאון השלישי בלונדון, כחבר משלחת של העירייה אשר הגישה לאורח את כבוד מטעם העיר. מונטיפיורי זכה לכבוד רב, כאשר נפוליאון ציין שהוא זוכר אותו מפגישה קודמת בפריס, בדצמבר 1850. באותה פגישה הבטיח נפוליאון, שזה עתה התמנה לנשיא הרפובליקה, שיפעל להסרת כתובת הנאצה. אולם הוא לא קיים את הבטחתו.

הביקור בשנת 1855

עתה הגיע סוף סוף מועד הנסיעה, שהובטחה זה מכבר ושלה ציפו יושבי הארץ הקדושה בכיליון עיניים. המועד נקבע לאמצע מאי 1855. מניסיונות העבר לא נראה הזמן כמתאים במיוחד. מונטיפיורי וזוגתו בני ה-70 עתידים היו להגיע למזרח בחודשי הקיץ הלוהטים ביותר, ומונטיפיורי לא היה בקו הבריאות. בבדיקה רפואית התגלה ש"לבו חלש, רימו מורעל, ואברי העיכול אינם במצב מושלם."¹⁰⁰ הקונסול פין מעיר בויכרונותיו, שהזוג הורקן מאוד מאז ביקורו שש שנים לפני כן.¹⁰¹

בריווח מיום 24.7.1855 כתב פין: "בתחילה לא הבנתי מדוע סר מווס מדגיש וחוזר ומדגיש שהוא אנגלי. לבסוף ביאר באריכות כמה נפגע ממעשיו של אלברט כהן בקיץ הקודם, שהשתמש בשמו לרעה, והלך הביתה כשהוא מצהיר על עליית השפעת צרפת בארץ הקדושה וירידתה של בריטניה. כל מטרתו כבואו היתה לסתור על ידי עובדות טענה חסרת בסיס זו. שום דבר אחר לא היה יכול להביאו לארץ בגילו המתקדם ובמצב בריאותו הירוד."¹⁰²

99. היומנים, כרך ב', עמ' 38.

100. שם, עמ' 37.

101. על פי שישא, עמ' 296.

102. היינסון, הקונסוליה הבריטית.

בהנחה שזאת אכן היתה הסיבה העיקרית למסע לארץ, עדיין נשארת התמיהה מדוע לא נסע הווג בסתיו הקודם, שהרי על מעשה אלברט כהן נודע עוד באוגוסט 1854. נראה שעיקר עניינו של מונטיפיורי היה בהקמת בית חולים על שמו, אולם הפרת ההסכם על ידי קורשיט ושובו לארצות הברית לא אפשרו לו להגשים את משאת נפשו, והוא נאלץ להמתין עד שנציג העיזבון של טורו ישנה את דעתו. דבר זה אכן התרחש. בפברואר 1855 קיבל מונטיפיורי מן העיזבון 5,028 ליש"ט, ובמאי קיבל עוד 3,000. אחייניתו ימימה גואדלה, שנלוותה אליו במסע זה והדפיסה יזמן, מספרת שבצאתו לדרך היו בידיו 12,000 ליש"ט מכספי העיזבון.¹⁰³ מסתבר שמונטיפיורי הצליח להשיג לא רק את חמישים אלף הדולר, שנועדו להקמת בית החולים, אלא גם את עשרת אלפים הדולר, שאמורים היו להימסר לאגודה הניו-יורקית לתמיכה בעניי הארץ הקדושה.

פרשת ניהול חלק זה של העיזבון נשארת בגדר תעלומה. כשם שלא ירוע מה "אילץ" את קורשיט להפר הסכם חתום עם מונטיפיורי, כן לא ירוע מדוע חזר בו. הלוי רומז, שבביקורו השני באנגליה, סמוך לצאת המשלחת לארץ, היו בידיו קורשיט "סמכויות מלאות" בקשר להקמת בית החולים.

ב-13.5 עזבה המשלחת את אנגליה. לפי קורשיט, בראיון עיתונאי שהתפרסם בשונו לארצות הברית,¹⁰⁴ עמדו לרשות מונטיפיורי 29,000 ליש"ט, כלומר 10,000 מכספי טורו ועוד 19,000 שנותרו מכספי המגבית המיוחדת (הנתון האחרון סותר דיווחים אחרים. כראי לציין שהחשבונות שנמסרו בדיווחים הרשמיים, בכתבות עיתונאיות וביזמן בכתב ידו של מונטיפיורי אינם מתיישבים). גם עתה, כבמסעות קודמים, לא נחפו מונטיפיורי להגיע למחוז חפצו. בתכניתו היה להתקדם לאטו במרכבתו המפוארת המקושטת בסמל המשפחה וכו "ירושלים" באותיות עבריות, אולם בעת חציית תעלת למנש ניווקה העגלה, ולא נמצא בקלה מי שיוכל לתקנה.

בצער רב הסכים מונטיפיורי לנסיעה ברכבת, שלפי חשבונו "עתידה לעלות הון". הנסיעה נמשכה כ-14 שבועות. לאחר מסע של כ-5 שבועות, בהם השתתף מונטיפיורי בקבלות פנים מפוארות, שנערכו לכבודו בקהילות יהודיות רחבן עבר, ובסעודות בשגרירויות אנגליה, התפנה מדי פעם לחלוקת צדקה, נכה בבהינות שערך הלוי לתלמידי בתי ספר יהודיים וחילק פרסים למצטיינים שבהם. הוא הגיע לבסוף לקושטא לפגישה עם השולטן, כדי לקבל ממנו כמו ידיו פרמאן לבית חולים ופרמאן נוסף לרכישת אדמות חקלאיות על שמו. בקושטא שהה מונטיפיורי קרוב לשלושה שבועות, ולרברי אחייניתו ימימה גואדלה, התיימש מן הפרמאנים (שכנראה בלאו הכי לא היו נחוצים למטרותיו) ועמד לעזוב את העיר. כאן התערבה אשתו ושכנעה אותו להמשיך ולהמתין עד שהמסמכים יגיעו לידיו.

Mrs. Haim Guedalla, *Diary of a Tour to Jerusalem*, London 1890, p. 6 .103

.104. אוקסידינט, אוקטובר 1855.

המשלחת ירדה בחוף יפו ביום 18.7.1855 ונשארה בארץ עד ה-29.8. על שישה שבועות אלה יש אינפורמציה רבה בעיתונות הזמן, ביומנה של ימימה גואדלה, בזכרונותיו וביומנו של הקונסטול פין ועוד. כן נשתמר יומן בכתב ידו של מונטיפיורי ששרד מן ההשמדה של ארכיונו בידי יורשו, יוסף סבאג מונטיפיורי.¹⁰⁵ ביומנו יש פרטים חשובים, המשלימים את הידוע לנו ממקורות אחרים; מאידך, מרובים בו הרישומים הלא-ברורים, ואלמלא המירע ממקורות אחרים, לא היינו מכינים כמה המדובר. יומן זה, כחברו שנשתמר מקיץ 1840, יש בו, כנראה, ערך קליני. מן הדין להרפס יומנים אלה לחוד בלוויית ניתוח מתאים. ניכר מתוכו שהוא נכתב באופן כפייתי לגמרי, ללא כל מטרה ברורה. מונטיפיורי אינו מגלה בו את לבו, וכמעט שאין בו גילוי רגשות. כמקרים הבודדים שיש רישומים מסוג זה, הם מבטאים אהבה והערצה לאשתו בצורה סטריאוטיפית למדי, או תשישות, תסכול, זעם, יאוש וכדומה. תרבות הכתיבה המתגלה ביומן היא נמוכה מאוד. יש בו שגיאות כתיב לרוב, המשפטים קטועים ומבלבלים. יש בו רישומים רבים של פרטים טפלים וחסרי עניין. לעומת זאת, אין מונטיפיורי רושם רברים בעלי חשיבות. היומן מעיד על עיסוק אובססיבי במגז האוויר וכזמן. מצוינים בו חלקי שעות ואפילו דקות בודדות.

מונטיפיורי מרבה לרשום בגוף היומן וגם בסופו השבונות כספיים. הוא מערבב מטבעות שונים ואיננו מבחין בין הוצאות לבין משיכות מחשבונות שונים. לא ברור למה נוערו רישומים מבלבלים אלה, ונראה שגם הם נעשו מתוך כפייה. שאלות קשות מעורר היומן לגבי עצם התכונה שבכיקור, שמונטיפיורי סבל בו לא מעט. הוא לא ידע את השפות המדוברות בארץ: יידיש, לדינו וערבית, ונשען לחלוטין על מתורגמנו, ד"ר הלוי, שניהל את הדברים במידה רבה על רעת עצמו. רוב הזמן עובר על מונטיפיורי בהתריינות ובקונפליקט, הגורמים לו השפלות ועגמת גפש רבה. על כך יש להוסיף את החום הקשה, המתיש אותו ואת אשתו בני ה-71. מונטיפיורי מצטייר כאדם חלוש שנאלצים להוליכו באפיריון הנישא בידי ארבעה אנשים, וגם בהליכה קצרה ביותר נאלץ להישען על שניים.¹⁰⁶

גם בנושאי כספים מעוררת התנהגותו של מונטיפיורי סימני שאלה. הוא פרט את הסכום הגדול שהיה תחת ידו לפרוטות. מתוך 32,000 ליש"ט פיזר טרם צאתו מאנגליה כ-6,000 ליש"ט, וסכום רומה נשמר בידו כעזבו את הארץ, כלומר בעת הביקור השאיר בארץ רק כ-8,000 ליש"ט. גם סכום זה היה גדול פי ארבעה מזה שהביא שליח בית רוטשילד שנה לפני כן. מונטיפיורי האמין כנראה בתבונת אלברט כהן וחיקה אותו. עוד בהיותו באנגליה הקים בארץ שלוש קופות גמ'חים,

105. יומן מונטיפיורי בכתב-יד, האוניברסיטה העברית, מספר Ms Var. 21 II. (להלן: יומן כתב-יד).

106. בזכרונות פין, על פי שישא.

ועתה הוסיף להזרים אליהן כספים, על אף שאלה של אלברט כהן כבר פשטו את הרגל, ואפשר שבבואו גם בקופות שהוא יסד לא היה כסף. מונטיפיורי גם פיזר צדקה כמו ידיו, ואף נתן לאשתו ולאחייניתו לקיים מצווה חשובה זו בגופן, וזאת בניגוד לתנאי המגבית.

בית הספר המקצועי לאורגים היה נתון בקשיים בבוא מונטיפיורי לארץ.¹⁰⁷ הוא סבל הפסדים, אך למעשה הוא לא פעל בשל סכסוך שהתגלע בין האומן האירי לוועד הגנאים שמנה 17 חברים. האומן נתבקש להכשיר 10 מתלמידים, שהיו אמורים לקבל 3 פיאסטר ליום. "פועלי הרחק" שעברו ב"כרם אברהם", החווה של הקונסול פיו, קיבלו 4 פיאסטר, לחם וביצים. כך שהמוכשרים והראויים ביותר לא הגיעו לבית המלאכה לאריגה. החניכים לא היו אלא בטלנים שהוועד הפץ ביקרם. מונטיפיורי צידד בוועד ופיטר את האורג. הוא סגר את המפעל באורח זמני, עד שיימצא מורה חדש, מקובל על הוועד ויודע ויודע את לשון החניכים. לשם כך פרסם מודעה בעיתון החרדי "ישורון", שיצא כפרנקפורט על נהר מיין. איש עני טוזה ציציות ענה על המודעה וקיבל את המשרה, אולם אף הוא לא הסתדר עם החניכים. בשלוש השנים הבאות היה בית האריגה ל"מוסד" ירושלמי טיפוסי המתקיים על גרבות, שתפקידו לספק פרנסה כבבוד לחבורה גדולה של פקידים. מונטיפיורי נתן לרב סלנט, ראש הוועד, 200 ליש"ט, וברו"ח ציין שאין להאשים את הגנאים בכישלון, "מאחר שמילאו באופן מדויק ביותר אתר ההוראות בכתב שקיבלו ממנו".¹⁰⁸ בקיץ 1858 נסגר המוסד סופית בפקודת הרב ארלר, בעת שהוזג מונטיפיורי טייל באירופה. כדאי לציין שבראיון שנתן מונטיפיורי בקיץ 1863¹⁰⁹ התייחס למוסד כאילו עדיין היה קיים (מן ה"יומנים" ברור שמונטיפיורי ידע על הסגירה).

בשנת 1869 התנהל מעל רפי "הלכנון" ויכוח ממושך בין קרל נטר ליחיאל ברי"ל על דרכי הפרודוקטיוויזיה של היישוב. קרל נטר, שהיה חסיד החקלאות, טען שהתעשייה בארץ נטולת כל סיכוי והביא ראיה מכישלון בית האריגה. ברי"ל טען לעומת זאת, שהכישלון היה מקרי, ושניהול מתאים היה מכיא רווחים. נראה שמונטיפיורי ביקש לחקות גם את שאר פועליו של אלברט כהן; הוא הקים בית ספר לנערות ולזמן מה ניצח בתחרות על התלמידות, כנראה הודות לבניין היקר שנשכר ב-50 ליש"ט לשלוש שנים, והודות ל-55 ליש"ט שהושקעו בשיפוצו בידי 35 בעלי מלאכה. גורלו של בית הספר לא שפר מזה של בית האריגה וגם הוא נסגר כעבור שלוש שנים בפקודת הרב ארלר. לפי דיווח של

107. א.ר. מלאכה, "לתולדות בית האריגה של מונטיפיורי בירושלים", פרקים בתולדות היישוב הישן, תל אביב השל"א, עמ' 150-167; יומן כתב-היד, ציון מ-1855.7.25.

108. ברורה, ראה להלן.

109. א.צ.י., 20.5.1863.

אשת הקונסול הבריטי בחיפה, שביקרה במוסד ב-27.5.1856, הוא פעל כהלכה: לפי תיאור של לודוויג אוגוסט פרנקל כמה ימים לאחר מכן, היה נתון בית הספר בתוהו ובוהו. המבקר מצא 21 נערות מתוך 144 הרשומות ומורה אחת מתוך 5 שקיבלו משכורת. המורה ו-6 תלמידות ישנו. פרנקל מציין שנודע לו, כי ההורים מקבלים שוחד ממונטיפיורי, כדי שישלחו את הבנות לבית הספר שלו.¹¹⁰ נראה שהרב אדלר האמין לעדות האחרונה וסגר את המוסד.

במכתב לפרנקל, שנרפס בספרו "ירושלימה", מסופר שהנולים של בית האריגה והרהיטים היקרים של בית הספר מושלכים ב"כרם משה ויהודית" ככלי אין חפץ בו.¹¹¹

טקס הנחת אבן הפינה לבית החולים אמור היה להיות גולת הכותרת של הביקור בארץ, שכן מונטיפיורי הודיע עוד 11 שנה קודם לכן על רצונו זה, והיה מצויד זה שנתיים בתכנית של בניין מרהיב ביופיו. בית החולים אמור היה להיות נטוע בגן גדול, כשהסגל והחולים המחלימים מגדלים ירקות ומטפלים כמשק חי דוגמת מוסדות דומים בני הזמן. לאלה רצה מונטיפיורי להוסיף גם בית כנסת פרטי. משאת נפשו של מונטיפיורי לא הוגשמה. נראה שהרעיון הגרנדיוזי היה כל כך אבסורדי, שהוא נאלץ לבסוף לוותר עליו. אולם המגרש שהוא רכש לצורך זה והמכנים שהוקמו עליו – משכנות שאננים וטחנת הרוח – עתידים לשמש אתר היסטורי ומצבת-ער לפועלו של השר משה בירושלים, באשר אלה היו הכניינים הראשונים שהוקמו בידי היהודים מחוץ לחומת העיר העתיקה.

רכישת קרקעות

ביומן ככתב ידו של מונטיפיורי נגולה פרשת רכישת המגרש במשכנות שאננים. בבוא מונטיפיורי לירושלים, ביקש מן המושל וממועצת העיר שטח אדמה גדול בתוך העיר או מחוצה לה לצורך הקמת בית חולים בתוך גן גדול. המושל הבטיח לו, שהוא עצמו יחפש לו את השטח המתאים ביותר, לאחר שישוּב מדיכוי מרד שפרץ בחברון. דחייה זו נוצלה על ידי אחמד אגא-חאן, מושלה לשעבר של ירושלים.

במסעו של מונטיפיורי לארץ בשנת 1839 היה אגא-חאן מושל העיר מטעם השלטון המצרי. הוא הודח שנה לאחר מכן, כאשר חזרה הארץ לידי השולטן. עתה שמע אגא-חאן על כואו של מונטיפיורי לארץ, וכבר ביפו קיבלו את פניו שישה מפרשיו. כעבור שלושה ימים הגיע אגא-חאן בכבודו ובעצמו לירושלים. מעתה

110. פרנקל, עמ' 223.

111. שם, עמ' 494.

רבק במונטיפיורי כל עת ביקורו בארץ, הוא, אישתו, בנו ונכדו, וכן סיעת פרישים שגדלה לבסוף לשלושים איש, שכללו ברחן זומר. מונטיפיורי אירח אותם ביד רחבה, דיבר עליהם טובות כאוזני מושל העיר, והשיג לעלי אגא הבן מינוי של קצין על מאה פרישים. כן נתן מונטיפיורי מתנות כספים הגונות לאב ולבן וזוג אקדחים לאישה.

לפי "היומנים" היו למונטיפיורי "בתור האנגלי הראשון שקיבל זיכיון מן הממשל העות'מאני לקניית אדמה" קשיים לממש את הזיכיון. אולם ירירותו רבת השנים עם המושל המורח של ירושלים הקלה את העניין. המושל נתן את האדמה כביכול במתנה תמורת "מתנת זיכרון" של 1,000 ליש"ט.¹¹² ביומן כתב-היד מופיע הנושא אמנם למקוטעים, אך ניתן לקבל ממנו תמונה מקיפה יותר מזו שב"יומנים". לפי הרישום ב-31.7.1855, התעניין מונטיפיורי תחילה כארמת "פריץ" שבתוך החומות, היא האדמה שנקנתה שנתיים לאחר מכן עבור "בתי מחסה". מונטיפיורי לא קנה לבסוף אדמה זו, לטענתו, משום קרבתה לבית המטבחים. אולם עובדה היא שבהתערבות מונטיפיורי סולק או בית המטבחים מן העיר, ונראה שקנייה זו ירדה מעל הפרק בשל הצעת המכירה – "המתנה" של אחמד אגא.

אזכור ראשון של העניין מופיע ביומן כתב-היד ב-1.8.1855. מונטיפיורי כותב שם על "רוגזו הלא ניתן לתיאור" בשל אי הופעת אחמד אגא למדידת המגרש. הלה שלח התנצלות והודיע שעליו להיוועץ תחילה בבנו. למחרת, שוב אזכור קצר, לפיו הלכו ד"ר הלוי ועוזרים אחרים למדוד את המגרש. באותו יום כערב נודע למונטיפיורי, בהיותו במצב של תשישות קיצונית, שירידו מבקש כשביל האדמה 120,000 פיאסטר, דהיינו 1,000 ליש"ט. "זה סופן של הצהרות ירירותיות" סיים מונטיפיורי את הרישום.¹¹³

למחרת, 3.8, הלום צער על חוצפת ירירו, לא היה מונטיפיורי מסוגל להיכנס לעיר (מאהל המשלחת הוקם מחוצה לה), וגם לא היה מסוגל לעשות כל דבר אחר, אפילו לא לקרוא או לכתוב. הלוי, שהלך לבדו לטפל נשכירת מבנה עבור בית הספר, נדהם לשמוע שהמחיר שגורש עבורו היה אף הוא גבוה פי ארבעה מהמקובל. גם אחמד אגא הודיע לו, שלא יסכים לקבל אפילו פיאסטר אחר פחות מן המחיר ("המתנה") המבוקש.

במוצאי שבת, 4.8, הביץ מונטיפיורי שלא יהיה כמותו לנהל את המשא ומתן עם ירירו, ונתן להלוי ייפוי כוח מלא. הלה ביצע את העיסקה במחיר המקורי. המגרש שמדובר בו היה כן 38-דונם, ארמת טרשים המשמשת כחלקה למזבלה וסמוכה לבית הקברות המוסלמי. היו שסברו, כי לבנות בית חולים מחוץ לעיר,

112. היומנים, כרך ב', עמ' 52.

113. יומן כתב-היד, ציון מ-2.8.1855.

כאשר השערים סגורים מרדת החשכה עד אור הבוקר, הוא מעשה חסר היגיון. למגינת לבו של מונטיפיורי עוד יתברר לו לאחר מכן, שלפי חוק צבאי תורכי, נאסר לבנות על השטח בגלל קרבתו היתרה לחומת העיר. איסור זה בוטל בעמל דיפלומטי רב ובהוצאות גבוהות.

ב-9.8 התקיימה העברת החלקה על שם מונטיפיורי בבית המשפט, אך בארכיון רשומה החכרה ל-40 שנה ולא מכירה.¹¹⁴ ב-17.8 הועתק מאהל המשלחת לשטח שנקנה. שכונה מאז "כרם משה ויהודית", אף שנקנה בכספי המגבית. ב-15.8 הונחה אבן הפינה לבניין בית החולים, שעתיד היה להיבנות מכספי העיזבון של יהודה טורו. שרדו תיאורים של טקס הנחת אבן הפינה, אולם אין במקורות תשובה לשאלה, מדוע לא הוחל בבניית המוסד עצמו, שתכניתו והכסף לבנייתו היו קיימים.

ב"יומנים" מסופר גם על קניית קרקע בתכרוץ שלא יצאה לפועל. בהיותו בעיר זו ביקש מונטיפיורי לקנות את האדמה, עליה הקימו את המאהל, כדי לבנות בית חולים. הוא הסכים לשלם עבורה 50 ליש"ט כנדרש. פרט מעניין עולה מן היומן בכתב-היד, לפיו ביקש מונטיפיורי למהרר להוריד את המחיר ל-30 ליש"ט והופתע לשמוע, שגם המוכר שינה דעתו והעלה את המחיר פי עשרה! שאלה מעניינת היא, מה הביא את בעל המגרש לדרוש מחיר מופקע כזה. נראה שעמד על פזרנות השר, על הכבודה הגדולה שליוותה אותו – שלושה אפיריונים, 24 פרדות, שמונה סוסים וכיוצא באלה, וכן על שחיטת 24 כבשים להיילים שעמום הגיע לחברון. ייתכן גם שמישהו מן הבאים גילה את אוזן המוכר בדבר המחיר ששילם מונטיפיורי עבור מגרש בירושלים.

קנייה מפורסמת אחרת היתה רכישת הפרדס ביפו. הנושא נידון לאחרונה בהרחבה.¹¹⁵ עיקרו של נושא זה איננו מופיע ברו"ח או ב"יומנים", אלא בשני משפטים הכוללים את המידע הבא: "אדמה כלשהי נקנתה ועליה בית עם באר שופעת מים. תיכף ומיד סיפקה למספר יהודים תעסוקה על האדמה ששמה 'כיארה' (פרדס בערבית), הסמוכה לאדמת הטמפלרים מווירטנברג."¹¹⁶ קוראי ה"אוקסידנט" מיולי 1854 ידעו על סיפור הגן שכבעלות חכם יפואי בשם יהודה הלוי, שעריבים שרדו את פרדותיו, באמצעותן שאב מים מן הבאר להשקות את הגן. הוא פנה לעזרת משפחה אמריקנית מכת "שומרי שבת", קלוריןדה ובנה צ'רלס מיינור

114. אברהם חיים, תעודות מן האוסף של א. אלישר, תל אביב 1971, עמ' 44.

115. הבחינה להיכוננותו של שלוש חוקרות: שושנה הלוי, חנה רם ורות קרק. ד"ר קרק שכתבה ספר על יפו מרדה ומצאה כי מדובר בשטח של כ-100 דונם, ואמרה לי כי טרם ביררה כמה סתומות בנוגע לפרדס מונטיפיורי. לפי היומנים, כרך ב', עמ' 65, היה השטח 40 אקר, כלומר 160 דונם. ראה רות פ. גולדשמיט לעהמאנן, משה מונטיפיורי ביכלוגרפיה, תשמ"ה ולהלן: גולדשמיט-לעהמאנן, עמ' 83-84.

116. היומנים, כרך ב', עמ' 56.

(Minor), אשר חכרה ממנו את האדמה והתיישבה עליה. לאחר מכן פורסם¹¹⁷ שזה הגן שנקנה על ידי מונטיפיורי. ואילו מאוחר יותר נמסר ב"הלכנון"¹¹⁸ שהגן היה בעיקרו פרדס אתרוגים של הכולל הספרדי, שהחכם יהודה הלוי היה פקידו ביפו. מן היוזמן בכתב-ידו של מונטיפיורי מ-27.8 מתברר, שהמשא ומתן לקניית הפרדס נמשך בירושלים ימים ושנועות (האזכור הראשון ביוזמן הוא מ-5.8). במשא ומתן השתתפו החכם לוי וקלוריגרה מינור כאחת. סוכם על מחיר של 40,000 פיאסטר, דהיינו 333 ליש"ט. בשוב מונטיפיורי ליפו, סמוך לצאתו מן הארץ, ביקש לבצע את העסקה, אולם גב' מינור דרשה 7,000 פיאסטר לעצמה עבור שיפורים שביצעה כמבנים שבגן. הקונסול האמריקני תמך בה. אפשר שאף היא שמעה על רוחב ידו של השר והחליטה להיות בין הנהגים.

פרט מעניין אחר רשום ב-27.8 והוא, שגם הקונסול הכריטי ביקש למכור למונטיפיורי אדמה עם בית. מונטיפיורי אינו מציין מה היה גודל המגרש. הקונסול ביקש 10,000 פיאסטר, כרבע ממחיר הגן של הפקיד הספרדי, יהודה הלוי. הרישום ביוזמן ביום זה פותח בתיאור רגיל של החולשה והסבל כתוצאה מן החום: "המזרח לפי ניסיוני הוא מבחן קשה לסבלנות", ומסיים: "סבלתי היום נוראות מסוגים שונים של מבקרים. אני מרומה באופן איום, אבל אין לי ברירה אלא להיכנע, הכול מזמינים ואני משלם. תודה לאל, בעוד כמה שבועות יסתיים כל זה."¹¹⁹ למחרת נתן מונטיפיורי לגב' מינור את מבוקשה ומינה אותה לאחראית על הגן למשך שלושה חודשים. את הרב לוי מינה למנהל דתי של החווה.

בשנת 1857, כשנתיים מאוחר יותר, עדיין ניהל צ'רלס מינור את החווה. נראה שלא נמצא לו מחליף. בסוף 1855 פורסמה מודעה, בה מחפש אלכסנדר ישראל מונטיפיורי, בן-דוד שעבר בשירותו של השר, גנן מומחה עבור הפרדס ביפו.¹²⁰ נראה שלא נמצאו מועמדים מתאימים בחו"ל. בקיץ 1858 כתב הרב צבי הירש קלישר למונטיפיורי וביקש שימסרו לו את ההשגחה על הפרדס, אולם הגבאים בלונדון דחוהו.¹²¹ יתר דברי ימי הפרדס טיפוסיים לשאר מפעליו של השר, שסבלו הפסדים גדלים והולכים.¹²²

בביקור בשנת 1857, כאשר נוכח השר שכל שאר הפרדסים ביפו מניבים רווחים, ושלו בלבד גורם הפסדים, התנחם באפשרות של עליית ערך הקרקע בעתיד, כאשר תיסלל מסילת הברזל בין יפו לירושלים. להשלמת התמונה על פעילות מונטיפיורי ומשלהתו לקידום החקלאות בארץ

117. א.צ.י., ספטמבר 1856.

118. "הלכנון", תרל"ז, כרך 14, עמ' 109.

119. יומן כתב-יד, ציון ג-1856.8-27.

120. א.צ.י., 23.11.1855.

121. מ. סמט, "קשרי מונטיפיורי עם רצ"ה קלישר", קתדרה 33, תשמ"ה, עמ' 54-56.

122. ראה גולדשמידט-לעהמאנן, הערה 115.

יש להוסיף את ההשקעות שנעשו למען יהודי הגליל. ביומן כתב-היד עניין זה סתום ומטושטש. הוא מתבהר במידת מה ב"יומנים", על פי דו"ח המשלחת. לפי מקור זה, הושיב מונטיפיורי על הקרקע 35 משפחות ועוד כמה יתומים מצפת, 15 משפחות מפיקעין ו-30 משפחות מטבריה. הסכום שהוקצב ל-80 משפחות אלה היה בסך הכול 370 ליש"ט, כלומר כ-4.6 ליש"ט למשפחה. לפי יומן כתב-היד, מרובר ב-63 משפחות בלבד בהשקעה של 360 ליש"ט, כלומר בקצת פחות מ-6 ליש"ט למשפחה. לפי ה"יומנים" (והדו"ח), ישב מונטיפיורי ב-27.7 עם נציגי צפת ודן "בסבלנות רבה על החיוניות של העבודה החקלאית. הוחכרו עובדות מבוססות היטב שהעלו תקוות גדולות להצלחה. דעתו של מונטיפיורי אומתה על ידי העדויות הטובות ביותר, והוקם מיד ועד של חקלאים מעשיים מפורסמים באמינותם ובכשרונם לעזור בבחירת הקרקעות והאנשים שנועדו להתיישבות." לא נאמר מי היו חקלאים מנוסים אלה. ביומן כתב-היד מסופר על אחד כזה, יוסף שמון משפרעם, שקיבל 2 ליש"ט שכר טרחה על הייעוץ.¹²³

בביקור בשנת 1857 מספר הלוי ב"יומנים" שרק אחד מחקלאי צפת ופקיעין ראה ברכה בעמלו וכי שמונה נכשלו. אין הוא מספר מה עלה בגורל כ-40 המתיישבים האחרים. בהמשך הוא מספר, שהמצב בטבריה גרוע יותר, כי אף אחד לא הצליח, והוא מוסיף: "הסיבה לכשלון גיסיון חקלאי ראשון זה היא באמצעים הבלתי מספיקים שהועד בלונדון (כלומר מונטיפיורי) מצאו לנכון לתת כמקדמה לעניי צפת וטבריה. למתיישבים לא היו לא בתים, לא אסמים, לא אורוות, לא כלי עבודה חקלאיים, ולא אמצעים כספיים להתפרנס מהם עד היכול הראשון."¹²⁴ כלומר, סיבת הכישלון, אף לדעת הלוי, היתה בהענקת כ-5 ליש"ט בלבד למשפחה. כדאי לציין, שכתכניות של משה זקס וגר הצדק ורדר קרסן, שפורסמו בעיתונים בשנים 4-1853, דובר על ייסוד נקודה חקלאית לדרוגמא בת 10 משפחות, בתקציב של 1,000 ליש"ט, כלומר 100 ליש"ט למשפחה. מה הביא את מונטיפיורי – שפיזר 755 ליש"ט על בית מלאכה קטן, 570 ליש"ט לבניית גדר סביב המגרש שרכש בירושלים ולסיקולו (המגרש עצמו עלה, כידוע, קרוב ל-1,000 ליש"ט), קרוב ל-570 ליש"ט על הפרדס ביפו שעשוי היה לפרנס כ-2-3 משפחות – להניח שניתן ליישב משפחה על אדמה בהוצאה של כ-5 ליש"ט בלבד (מחיר 2 פרדות)? התשובה לכך אינה ידועה.

123. ציין בחשבונות בסוף יומן כתב-היד ב-29.7.1855.

124. היומנים, כרך ב', עמ' 67.

תקריות עם יהודי ירושלים

ביקורו הרביעי של מונטיפיורי בארץ, וכן שלושת הביקורים שלאחריו, שונים מהקודמים בשל המתחים והסכסוכים הקשים שפרצו בין האורח הפילנטרופ ליהודי הארץ, ובמיוחד הכולל הספרדי. קטטות אלה תוארו כמאבק בין השר, שרצה לשקם את יהודי הארץ מבחינה כלכלית, לבין ההנהגה המקומית, שהתנגדה לתכניותיו בהעדיפה להתפרגט מתרומות יהודי חו"ל. מן המסופר לעיל וממה שיובא להלן נראה, שלתמונה פשטנית זו איז כל יסוד.

על הסכסוכים בין השר לבין יהודי הארץ אין אפילו רמז קל בדו"ח או ב"יומנים", אך הם מתועדים היטב בעיתוני הזמן: ה"ג'ואיש כרוניקל" באנגליה, ה"א.צ.ר." ועיתונים אחרים ביבשת אירופה. כן מסופר על כך ביומן המסע של ימימה גואדלה ובמבוא של בעלה חיים לספרה, וכן ביומן כתב-היד.

מעידה ראשונה וחמורה אינה קשורה במונטיפיורי הפילנטרופ אלא במונטיפיורי התייר. הכוונה לכניסתו בראש פמליה גדולה להר-הבית. הדבר אירע ב-26.7.1855. היה זה ביקור ראשון של יהודים במקום לאחר מאות רבות של שנים. הכניסה למקום המקדש שנויה במחלוקת הלכתית, ובספקות בנושאים מסוג זה נוהגים עד ימינו להחמיר. מונטיפיורי גם קנה כמה חלקי אבנים ממקום בו אמור היה להיות קודש הקודשים, ואף בכך עבר על איסור מעילה בקודשים.

ככל הנראה הוחרם מונטיפיורי בעקבות מעשה זה ככית כנסת אחד או יותר. לפי זיכרונותיו של הקונסול פין, הוחרם בשלושה בתי כנסת ואפיריונו נרגם באבנים.¹²⁵ שיישא טוען, על פי עיתוני הזמן, שהדבר קשור בהקמת בית הספר. אחד ממתפללי בית הכנסת "סוכת שלום" היה המחריס, אולם רב בית הכנסת, ר' ישעיה בררקי, מיהר לבטלו.¹²⁶

גם אם לא נקבל את המקורות, בהם כתוב במפורש שמונטיפיורי הוחרם על כניסתו למקום המקדש, ברור שהמעשה גרם מורת רוח קשה ואובדן אמון בשר. מונטיפיורי היה מקובל כלוחם אנטי-רפורמי וכאדם ירא-שמים, שלמרות מעמדו הרם בגויים הקפיד לקיים מצווה קלה כתמורה (בניגוד לאלברט כהן, שהתפרסם בגטיותו הרפורמיות). והנה, באה המציאות וטפחה על פני חסידיו. פין רומז שהיה דיון כלשהו על הצעת המושל להיכנס להר הבית, וגורט שמונטיפיורי היטיב לעשות בקבלו אותה.¹²⁷ קשה להניח שכיונתו היתה להיבט הדתי, שכן הוא מוסיף ומספר, כי הביקור כרוך היה במאסר השיך הממונה ובהקצאת משמר כבד להגנת המבקרים שלא ייפגעו בירי משמר הר הבית הקנאי. אולם בטפרו של מנחם מנדל

125. שיישא, פיק VIII, עמ' 296 ואילך.

126. ש.ש.

127. ש.ש.

ריישר, "שערי ירושלים", כתוב במפורש שמונטיפיורי פעל בניגוד לדעתם של כלל יהודי ירושלים, וכי הוזהר להימנע מלהיכנס למקום המקדש.¹²⁸ ר' יצחק פראג, לימים מנהל בית הספר "דורש ציון", שלא היה מן הקנאים, מכנה את מונטיפיורי ופמלייתו "פריצי בני עמנו"¹²⁹ – כינוי מקובל למתבוללים פורקי עול. אפשר להניח שהתנכלויות גוספות שלא בוששו לבוא התאפשרו במידת מה כתוצאה מהחלשת מעמד המשלחת בעקבות הביקור בהר הבית. ימימה גוארלה מרבה לספר על הפגנות של עניים נגד מונטיפיורי בעת ביקורו. על נושא זה יש ידיעות גם ביומן כתב-היד. המפגינים רישו ממונטיפיורי לחלק להם את הסכומים הגדולים שנתרמו עבורם. ראש המפגינים הוכה קשות ונאסר על ידי הקונסול הבריטי בעוון פגיעה בכבוד השר. למחרת, ב-7.8 שוחרר על פי בקשת מונטיפיורי.¹³⁰

מקור עיתונאי (מצוטט על פי שישא) מסתמך על מכתב מירושלים כרלהלן: "סר מוזס עורר את איבתם של התושבים המקומיים. לעת עתה לא עשה דבר למען עניי העיר. את הסכומים הגדולים שהופקדו בידו על ידי תורמים נדיבים לשם חלוקה לנצרכים, הוא בזבז על מטרות אחרות. סר מוזס טען שאין עניים בירושלים. כתוצאה מזה הוכרז בבתי המדרש על הפגנת עניים לפני המאהל שלו, ושלוש מאות לבושי סחבות הטילו מצור על מחנהו. סר מוזס ומלווהו ד"ר לוה עשו עצמם שנואים, כי העוון להיכנס למקום המקדש. תושבי ירושלים מצפים בחוסר סבלנות להסתלקותם ומצפים לבואו של הפילנטרופ האמיתי מר אלברט כהן מפריס." מאיר הלוי לטריס, עורך העיתון הווינאי, שתרגם ופרסם את המכתב, מעיד שנאלץ לצנזר את המכתב ולהשמיט ממנו את הביטויים הקשים יתר על המידה.¹³¹

אין זה מן הנמנע, שהחלטתו של מונטיפיורי כמה ימים לאחר המהומות (ב-13.8) לחלק בעיר כ-1,000 ליש"ט לצדקה, נועדה לפייס את המפגינים. לפי יומן כתב-היד, התקיימה בירושלים ב-31.7 הפגישה הראשונה בין מונטיפיורי והחכם באשי, בנוכחות כ-20 חכמים מן הכולל הספרדי. שוב הוצע למונטיפיורי לטפל תחילה בבעיית החובות, וכאשר סירב, ביקשוהו לקנות מהם בתים ואדמות, שהרי בלאו הכי עמד לרכוש קרקעות ומבנה לבית הספר. תוצאת הפגישה לא נרשמה, ואפשר שמונטיפיורי הצליח לרדות את חכמי הספרדים בבקשו מהם להכין תזכיר בכתב. התזכיר הוגש לו יומיים לאחר מכן, ב-2.8. בינתיים הסתכסך מונטיפיורי עם משלחת מצפת, והחליף במקום שלושה חברי משלחת

128. מ. מ. ריישר, שערי ירושלים, ורשה 1868, עמ' כ"ט.

129. שומר ציון הנאמן (כרך ב'), גיליון 215, עמ' ת"ל.

130. שישא, עמ' 303.

131. העיתון *Fiener Mittheilungen*, 11.1.1856.

ספרדיים כאשכנזים. ב-14.8, משנלאו הספרדים מלחכות לתשובה בעניין חובותיהם, הופיעו אצל מונטיפיורי ב-9 בערב, אך נראה שנרחו, כי למחרת לא הופיעו לטקס הפתיחה התגיגי של בית הספר. מונטיפיורי חיכה להם עד בוש. לאחר מכן התנצל החכם באשי, בטענו שעניים, שלהם חייבת העדה כסף, שמו מצור על ביתו ולא נתנו לו לצאת. למחרת התקיים דיון על הנושא בנוכחות שלושים חכמים, ראשי כל הכוללים. נראה שמונטיפיורי הומינם, כדי להסתייע בהם ברחיית דרישת הספרדים, ואכן הצליח בכך. הנכס היחיד שקנה מפקיד העדה היה הפרדס בִּפְנֵי כִזְכּוֹר, לפני המסע ובמהלכו לוו מעשי המשלחת בביקורת מתמדת. עתה, לאחר סימו, גברו קולות המבקרים, אשר ביקשו לדעת כיצד הוגשמו התכניות ומה נעשה בכסף הרב. אנו נסתפק בסיקור הדיונים כ"גזאיש כרוניקל", עיתונם של יהודי בריטניה (תגובות נוספות היו בעיתונים אחרים באירופה). העיתון, שהיה מוכן לעשות כל שבעולם כדי להגן על מונטיפיורי כריבו עם אלברט כהן, לא יכול היה לעבור בשתיקה על ההתקפות הרבות על מונטיפיורי ועל השתיקה המוחלטת של ראשי הקרן. עורך ה"גזאיש כרוניקל", אברהם בניש, מתייחס לעניין לראשונה ב-7.9.1855. הוא מספר, שהגיע לידו דו"ח אותנטי המאשר את הדיעות בגליונות הקודמים, שאכן הרבנים בארץ לא היו מרוצים מביקורו של מונטיפיורי. הוא מרגיע את הקוראים ורואה בכך סימן טוב ואות להצלחתו של השר. לדעתו, ניתן להעריך את גודל העזרה שהוגשה ליהודי הארץ בעצמת ההתנגדות לה. "התרופות המועילות הן מרות. כאשר מנתח הרופא – צועק החולה, אך רק רופא גרוע לא ישלים את מלאכתו בגלל זה. אכזבת אוכלוסייה חשובה הרגילה לחיי בטלה היא טבעית, כאשר עבודה ומאמץ הופכים עבודה תנאי הכרחי להשגת לחם." שבווע לאחר מכן נוטש העורך עמדה פשוטה וחד-משמעית זו: "הפילנטרופ עם זהירותו הטיפוסית כיסה את מהלכיו בצעיף סודיות. הציבור אינו יודע מה מעשיו. נקווה שבשובו יניח דו"ח על הישגיו לפני התורמים אשר אפשרו את ביצוע מטרותיו הנעלות."

ב-19.8 חזר מונטיפיורי לאנגליה, אולם הקוראים נאלצו להמתין יותר מחמישה חודשים קודם שוכו לקרוא דו"ח רשמי. לאחר חודשיים נתפרסם מכתב, לפיו פירז מונטיפיורי את הכסף לצדקה ולא תמך כלל בהתיישבות חקלאית. עתה נאלץ העורך להודות, שלא ניתן עוד להסתיר שמעשיו של מונטיפיורי שנויים במחלוקת, אולם כל עוד אין דו"ח רשמי, יש לחכות. ב-9.11 התפרסם עניין החרם בירושלים, שהוכחש על ידי חיים גואדלה: "אנחנו שמהים להביא את התשובה [של חיים גואדלה]. יחד עם זה יש לשים לב שאי שביעות הרצון מביקורו הנוכחי של מונטיפיורי היא מעבר למה שהעיתון חושב כנסבל לכבודו של סר מוזס. קיבלנו מירושלים מכתבים שהביעו תרעומת גדולה על כוונותיו, עוד טרם הגיעו לשם, אך לא הקדשנו להם את תשומת הלב הקלה ביותר, כרי לא לאפשר מחדש השפלה וערעור מעמד ציבורי (Obloquy). אבל מדוע אין הג'נטלמנים האלה מדפיסים

דו"ח? אנחנו בהחלט מצפים לו."

מעתה לא מרפה העורך מעניין הרו"ח ומפרסם בשבוע שלאחר מכן מכתב נוסף הדרוש זאת ממונטיפיורי – "האדם היחידי המסוגל למסור אינפורמציה נכונה ומלאה על מה שהתרחש בארץ." ב-23.11 יש אתנתחא קלה. מתפרסם שיר תהילה של יעקב ספיר (סופר כולל הפרושים בירושלים). לפי התרזים המעניינים, בית האריגה פועל (דבר שלא היה נכון), יהודי ירושלים ביקשו ממונטיפיורי להקים בית חולים בכספי טורו (גם דבר זה איננו נכון), 40 איש מועסקים בהכשרת המגרש, כולם יהודים (ספק), ולבסוף – מונטיפיורי הבטיח לבוא גם בקיץ הבא. יעקב ספיר קיים את המאמר "מיטב השיר כזו". ב-30.11 חוזר העיתון לעסוק בכישלוננו של מונטיפיורי, ומצטט בהרחבה מעיתון מיסיונרי על דבר הסכסוכים והמדרגים שהיו בין השר ליהודי ירושלים. מלבד הכניסה למקום המקדש התעוררה, כמסתבר, גם התנגדות לתכניות החקלאיות של מונטיפיורי ולהחלטתו למסור את חלוקת הצדקה לידי הרבנים, במקום לחלק את הכספים במישרין לעניים. שוב מביע העורך את שמחתו, שאכן נודע שכישלוננו של מונטיפיורי הוא בעצם הצלחה. כעבור שבועיים, ב-14.12, הוא חוזר בו ומוקיע את רבני המיסיונרים ככלתי מהימנים. שבוע לאחר מכן נתפרסם מכתבו של הכומר אוהב היהודים, מילס (Mills). הוא מתנצל על שהוא נאלץ למתוח ביקורת על מונטיפיורי, אך טוען שקיבל מן הארץ תגובות מעציבות על ביקור זה מיהודים ומנוצרים. אכזבת היהודים ממונטיפיורי עלולה להביא לכך, שהם יעדיפו בעתיד לפנות לארצות אחרות ולא לאנגליה. באותו גיליון מבשר העורך שנודע לו מחיים גואדלה, שסר מוזס יפרסם עוד החודש דו"ח על המסע האחרון.

בתחילת שנת 1856 פקעה כנראה סבלנות העורך, והוא מפרסם מכתב חריף ללא תקרים: "בהעדר דו"ח מהרב ד"ר ארלר ומסר מוזס מונטיפיורי, אשר אספו סכום עצום למען יהודי ארץ ישראל, לא ניתן לשפוט מה נעשה בכסף, וקל וחומר אם זה נעשה בתבונה. כל עוד הם שותקים הם אינם יכולים להאשים את הציבור שחוקר בדיון מה קרה לקרן שנמסרה לידם עבור מטרה מסוימת – אם הוא מפרש שתיקה זו בצורה מוטעית, או מאבד את סבלנותו ומסיק בחיפזון ובקלות-דעת ששום תכנית אינה מתבצעת משום שאינה קיימת, או שאין דו"ח משום שאין על מה לדווח."¹³²

שבוע לאחר מכן מפרסם העורך מכתב של ד"ר מקגוון (MacGowan), מנהל בית החולים של המיסיון בירושלים, השוהה בעיר מאז 1842. קשה להפריז בחשיבות מכתב זה כמקור למצב יהודי הארץ באותם ימים ולפועלו של השר למענם במסע זה, אך יש בו גם הטיה מיסיונרית טיפוסית. לדעת הרופא, נכשל מונטיפיורי בכל מעשיו, כי לא הבין את תנאי הקיום של בני הארץ ואת המנטליות

132. ג'ואיש כרוניקל, 4.1.1856.

של מנהיגיהם. לדעתו, אין בארץ נכונות לשינוי. בהמשך הוא מספר, שבית הספר לבנות נטוש, בית האריגה סגור והכספים לחקלאות לא הספיקו למימוש התכנית להתיישבות. תוצאה בת קיימא יחידה היא שטח אדמה שלעי שנקנה לשם בניית בית חולים, בית מחסה לעניים או בית זקנים. רופא המיסיון מפפק גם בעצם האפשרות לשפר את חיי היהודים בארץ כדרך של פיתוח התעשייה, המסחר והחקלאות. לדעתו, לא ניתן לעסוק בחקלאות ללא ביטחון לנפש ולרכוש. כן מדגיש הוא, שהשלטונות גוזלים עד שלישי מן היכול כמסים. התעשייה, שבין כך ניתן להקימה רק על חוף הים ביפו, לא תוכל להתחרות בתוצרת הזולה של אירופה. מאחר שד"ר מקגוון הזכיר במכתבו "ועד מפקח על פעולות מונטיפיורי", מעיר העורך, שוועד כזה אינו קיים כלל. בגיליון שלאחריו נאלץ העורך להודות בטעותו. הוא כותב באותיות ועירות בתחתית אחד העמודים הפנימיים, כי נודע לו ממודעה ב"א.צ.י.", שוועד כזה קיים מנוכמבר של השנה האחרונה. המודעה עוסקת בחיפוש אורג יהודי מומחה עבור בית האריגה בירושלים. בניש מביע את התמרמרותו על שהציבור היהודי בבריטניה למד על קיום הוועד בדרך מורה זו.

למעשה טעה בניש. במודעה שהתפרסמה ב"א.צ.י" ב-23.11.1855 מדובר בחיפוש גנן עבור הפרדס ביפו, ולא מוזכר שם כלל ועד. המודעה על חיפוש אורג בשם ועד כלשהו התפרסמה ב"ישורון", בפרנקפורט.¹³³ על שתי המודעות היה חתום אלכסנדר ישראל מונטיפיורי. הכתובת לפונים היתה משרד חברת הביטוח שמונטיפיורי נמנה עם מנהליה.

באותו גיליון, במקום בולט, נדפסה בלשון העברית פנייה נרגשת של הפקוא"ם לעזרה מיידית ליושבי הארץ הנתונים בסכנת גזיעה ברעב. ייתכן שהמודעה הודפסה בלשון המקור העברי כדי למעט את מספר הנדהמים, לאחר שהכול הניתן שמונטיפיורי שולט היטב במתרחש בארץ. כן מעתיק העיתון כתבה מעיתון המיסיונים "Jewish Intelligence", המתארת את האכזבה העמוקה משליחות מונטיפיורי ואת הסיכוי החדש שהדבר נותן למיסיון. הקריאה בכתבה זו מבססת את החשד, שהמיסיונרים אינם מדווחים בתום לב. הפסימיות היתרה בה הם מתארים את היישוב המדוכא תחת ידי הרבנים החשוכים המתנגדים לכל שינוי מחשש לכרסום בשלטונם – יש בה מן הגזומה המגמתית. יש להניח, שגם עורך העיתון היה ער למגמות אלה, אך הוא בחר להשתמש בכתבות המיסיון, כדי להסיר אשמה מן השר ולהעמיסה על כתפי יושבי הארץ.¹³⁴

בתגובה על הדברים בגיליון הקודם מתחדשת הפנייה למערכת העיתון לתבוע מידע על הנעשה בארץ. העורך נאלץ להגיב בחוסר אונים: "אין בידינו תשובה,

133. ישורון, תוספת לגיליון ינואר 1856, עמ' 248.

134. גזאיש כרניקל, 18.1.1856.

כי מונטיפיורי והרב אדלר שותקים.¹³⁵ ניסיון לראיין את גרשום קורשיט על המתרחש בארץ נכשל, משום שהלה סירב בטענה שמונטיפיורי עתיד לפרסם רו"ח, אשר מתעכב בינתיים בגלל תאונה שקרתה לשר. קורשיט רחה לחלוטין את הסברה כי יהודי הארץ אינם רוצים לעבוד לפרנסתם. מניסיונו האישי הוא יודע, שהם קופצים על כל עבודה, אף בשביל השכר הזעום של 5 פיאסטר ליום (כ-20 סנט).¹³⁶ לא ידוע מה התאונה שקרתה לשר ומדוע לא דווח עליה. ידיעה על כך היתה מנקה את מונטיפיורי מאשמת עיכוב פרסום הרו"ח ושמה קץ לכל הספקולציות. אפשר שקורשיט התכוון למחלתו של מונטיפיורי, עליה כתב לו השר ב-16.11.1855, בהסכירו מדוע לא נפרד ממנו בשונו (של קורשיט) לארצות הברית.¹³⁷

כחודש לאחר מכן הופתעו הקוראים מפרסום הרו"ח המיוחל, שנדפס פעמיים, בשני גיליונות עוקבים של ה"נזאיש כרוניקל".¹³⁸ הרו"ח הוא מסמך בעייתי ביותר, שכן רב בו המכוסה מן הגלוי. מוזכר בו הרו"ח הקודם מפברואר 1855, אך אין בו כל התייחסות ישירה לדברי הביקורת הקשים על מעשיו של מונטיפיורי שקדמו לפרסום שני הרו"חות. מצד שני, יש ניסיון להתגונן מפניהם על ידי תיאור העזרה הדיפלומטית של הבריטים ושל התורכים, שתחת חסותם פעל מונטיפיורי בארץ. כן מוזכר לשבח בית רוטשילד בלונדון. מסופר שם על התייעצויות עם תורמים גריבים ועם מומחים לחקלאות בלי לנקוב בשמותיהם. החתומים על הרו"ח מתנצלים, שאין ביכולתם להציע תרופות פלא לכל מרווי היישוב כפי שציפו מהם בארץ. הסיפור העצוב של החובות המעיקים מסופר אף הוא, אך אין כל מידע מה נעשה בידי נאמני הקרן בקשר לכך. לעומת זאת נופחה מעבר לכל מידה הפעולה למען החקלאות. כן גרמו על בעיות בבית האריגה, שבאו על פתרון עם החלפת האורג שלא הסתדר עם התניכים. הרו"ח מבשר על הקמת ריחיים של רוח לטחינת קמח. הכסף הנותר בידי הנאמנים יספיק לשנתיים נוספות לתמיכה במפעלים שהוקמו, רמז ברור שמונטיפיורי מצפה להמשך זרימת התרומות עד מועד לא מוגדר.

ככלל, הרו"ח ממעט בעובדות מרויקות וחסר כמעט לחלוטין נתונים מספריים, להוציא את הרו"ח הכספי שגם הוא אינו מפורט דיו, ומצויות סתידות בינו לבין הנתונים ביומן האישי של מונטיפיורי. לעומת זאת פותר הרו"ח את תעלומת "הוועד", שאמור היה לפקח על פעולות הנאמנים. עם חמשת חבריו לא נמנה אף אחד מגדולי אנגליה. הוא כולל את ר"ר הלוי ואלכסנדר ישראל מונטיפיורי,

135. שם, 25.1.1856.

136. אוקטדנט, פברואר 1856.

137. Pool D. De Sola, "Some relations of Gershom Kursheedt and Sir Moses Montefiore", *P.A.J.H.*, 37, pp. 213-220

138. נזאיש כרוניקל, 22.2.1856, 29.2.1856.

שהועסקו בידי מונטיפיורי, אחיזין של מונטיפיורי, הנרי לואיס כהן, ושני שמות נוספים של אנשים לא ידועים. ניתן לשער שאף הם היו ממקורביו של מונטיפיורי, ובכל מקרה היו במיעוט. לא ברור מי מינה ועד זה, מה היה תפקידו וכיצד עלה בידו לפקח על מעשיו של הפילנטרופ. אין ספק שמינוי הוועד לא התרחש לפני נובמבר 1855, כאשר הביקורת על מעשי המשלחת הגיעה לשיאה.

אישיות אחרת הזוכה לציון מיוחד ברו"ח הוא הרב אהרן לוי גרין (1821-1883). הרב גרין שימש גזבר כבוד לקרן (שלא על מנת לקבל שכר). הוא היה מטובי הדרשנים בלונדון בזמנו ופובליציסט מבריק ב"ג'ואיש כרוניקל", שחתם בשם העט Memo. הוא היה מבקר חריף של ההברה היהודית הוויקטוריאנית ומבקר קטלני של "ועד שלוחי הקהילות", אך מעולם לא פגע אישית במונטיפיורי, פטרונו. מונטיפיורי גילה את הצעיר המוכשר חמש שנים קודם לכן בכריסטול. בקיץ 1854 הסדיר לו מינוי של דרשן בית הכנסת הגדול האשכנזי בלונדון, במשכורת של 300 ליש"ט לשנה. לאחר מכן, כאשר נפתח בית הכנסת האשכנזי המרכזי במערב העיר, אף הוא בשליטת הרוטשילדים ושאר קרוביו של מונטיפיורי, נתמנה הרב גרין להיות רבו של בית כנסת זה.

כשפורסם הרו"ח נלוותה אליו תגובת אברהם בניש, עורך העיתון.¹³⁹ הוא הביע את שמחתו על הפרסום, אולם התקשה להסתיר את תמיהתו ואת אכזבתו מתוכנו של המסמך, ושאל מדוע לא ניתן היה לפרסמו שלוש חודשים לפני כן. כן לא הסתיר את חששו, שאמון הציבור נפגע ללא תקנה והתלונן על חוסר אפשרות לשפוט את מעשי המשלחת בשל העדר מידע מספיק (שהרו"ח אמור היה לספק). לאחר מכן מאון בניש את הדברים בהרעפת שבחים מופלגים על מונטיפיורי, שעל אף גילו המתקדם ובריאותו הרופפת לא חסך כל מאמץ שנדרש לביצוע השליחות. בנוסף לכך משער עורך העיתון, שההוצאות הכבדות של המשלחת, כולל השוחד הרב שפוזר בקושטא, באו מכיסו של השר (עניין זה נעדר מן הרו"ח וגם מפירוט ההוצאות הכספיות, אך העורך נאלץ להתייחס לנושא, כדי לנסות להניח את רעת הספקנים בנידון).

הביקורת הקשה ביותר מוסווית בהצעות שמביא בניש. מסתבר שלפי הרו"ח לא עשה מונטיפיורי את הדברים הנחוצים ביותר. בניש אינו שואל לשם מה נחוץ ליהודי ירושלים בית חולים נוסף שהוחל בבנייתו מכספי טורו, אך הוא שואל מדוע לא נעשה דבר בקשר לחובות שהריבית הקצוצה עליהם אוכלת את רוב הכנסות הקהילה. לדעתו, ללא פתרון בעיה זו אין כל טעם לעמול על שיקום כלכלי של יהודי ירושלים. שאלה אחרת: מדוע רוכזו כל מאמצי התיעוש בבית אריגה בלבד, ולא נבדקה אפשרות של פיתוח ענפים נוספים?

במאמרו של בניש אין ביקורת על נושא החקלאות. נראה שהתרשם מן הסכום

139. שם, 29.2.1856.

הכולל הגדול – 2,613 ליש"ט – שהוקצב למטרה זו. מפירוט ההוצאות היה למד, שהנושא שאמור היה להיות המרכזי בתכניות השיקום קיבל בפועל עדיפות נמוכה, ושרוב הכספים הוצאו על רכישת שני מגרשים, שאחד מהם נועד להקמת בית חולים והשני – פרדס קיים בבעלות יהודית.

העורך תמה על הקמת בית ספר לבנות (שהיה בגדר מותרות באותם ימים) ובית ספר מקצועי לבנים. הוא לא הזכיר שבירושלים קיים בית ספר לבנות שהקים אלברט כהן, ונראה שסבר שאין בית ספר צרפתי דומה לבית ספר בריטי. העורך חזר על התביעות הישנות, המתבססות למעשה על דברי איגרתו של הרב אדלר, להקים קרן בינלאומית שמרכזה בלונדון, שאליה יצטרפו הקרנות הקיימות באמסטרדם (הפקוא"ם), בפריס ובמגדנבורג (של פיליפסון). על הקרן יהיה לשלוח נציג קבוע לארץ, אדם בעל רצון עז ושופע סמכות, שיבצע את ההוראות של הממונים על הקרן, אשר תוקדש רק למטרות קונסטרוקטיוויות ולחינוך מקצועי. בזאת נרמזו שמונטיפיורי ונסיעותיו אין בהם מועיל.

ב-21.3.1856 שוב רפו ידי בניש. הוא פרסם מאמר גרוש פסימיות ויאוש. אין די בפרמאנים כדי להיטיב את מצבם של יהודי הארץ. לשם כך דרוש שינוי חברתי עמוק, וזה עלול להימשך דורות. תפקידו של מאמר זה היה כנראה לרכך את הביקורות החמורות הקודמות, ולהטיל שוב את האשמה על כתפי יהודי הארץ, שמצבם נטול תקנה.

ראשית "משכנות שאננים"

מונטיפיורי לא מילא את הבטחתו לשוב לארץ בשנת 1856. הסיבה לכך אינה ידועה. מן "היומנים" אנו למדים שנכנס לפני ולפנים לתכניות לסלילת מסילת ברזל מיפו לירושלים, דבר שהעסיקו מאמצע אפריל עד תחילת יוני. בששת החודשים הבאים אין רישומים ב"יומנים", ולקראת סוף השנה מוזכר בהם שוב נושא הרכבת.¹⁴⁰

בשנת 1857 התקיים המסע החמישי לארץ. מסע זה נמשך קרוב לחמישה חודשים, מ-25 בפברואר עד 19 ביולי – עונה טובה למסעות. הלוי לא שותף במסע, ואת מקומו תפס ד"ר תומס הורג'קין, רופא (על שמו נקראת המחלה הידועה), מדען, חוקר ארצות, סופר וצייר. הוא היה בן כת הקווייקרים, אוהב ישראל ותמהוני. מונטיפיורי ביקש לצרפו לנסיעותיו עוד בשנות ה-30, אך רק עתה נעתר הרופא לראשונה; כנראה שהיה זקוק לשכר. מלבד היותו רופא, מילא ד"ר הורג'קין תפקידים חיוניים עבור מונטיפיורי. הוא שימש כמתורגמן וכתב את מכתביו. כן

140. היומנים, כרך ב', עמ' 60.

מילא את מקומו של אליעזר הלוי במסע לרומא ב-1859 ולמרוקו ב-1863. בנסיעה השישית לארץ בשנת 1866, לאחר מות יהודית מונטיפיורי, השתתפו גם הלוי וגם הורג'קין. למרבה האירוניה, מת הורג'קין במהלך מסע זה ביפו ונקבר בה. בראש הפרק ב"היומנים", העוסק בנסיעה החמישית לארץ (1857), מבקש הלוי את הקורא, התמה על הנסיעה הזאת לירושלים אחרי תקופה כה קצרה, לעיין בפרק הדין בקורות הנסיעה הקודמת. הנסיעה הרביעית נועדה להקל את מצוקת העניים ולייסד מפעלי חסד, שימנעו בעתיד חזרה למצב האיום. מטרת הנסיעה הנוכחית היא פיקוח על פעולת המוסדות הנ"ל. כבר הזכרתי לעיל דעתו של ישראל פיינשטיין, שנסיעה זו של מונטיפיורי נועדה להרחיקו מאנגליה, בה היה נתון בקשיים עקב כישלון עמדתו במאבקים ציבוריים. ואכן, בעת העדרו מלונדון זכו אויביו הרפורמים בהכרה, והצעת החוק להיב את היהודים להתגרש בבית-דין יהודי הוכשלה. מן הדין להביא בחשבון אפשרות נוספת: מתוך מכתב שכתב מונטיפיורי לרב אדלר ב-1.1856.26 (פורסם על ידי נתום סוקולוב)¹⁴¹ עולה, שהרב אדלר ביקש לנסוע לארץ. הדבר נודע למונטיפיורי מפי אשתו יהודית, והוא כתב לרב: "שמחתי לשמוע מאשתי שאתה רוצה לבקר בארץ. אין דבר שישיביע את רגשותי יותר מאשר להתכבד בחברתך כמסעי המתוכנן. אנו רוצים לצאת ב-10.2, אך כדי להנות מחברתך נחכה לך, ובלבד שנגיע בזמן לחגוג את הפסח בירושלים." כדאי לציין שעל נסיעת מונטיפיורי נודע לציבור לראשונה משיר תהילה שהתפרסם ב"ג'ואיש כרוניקל" ב-13.2, דהיינו כשלושה שבועות לאחר שנודע למונטיפיורי שהרב אדלר רוצה לנסוע. נראה אפוא שמונטיפיורי נאלץ לצאת לדרך באופן פתאומי ולא מתוכנן, כדי למנוע את יציאת הרב אדלר בלערי. הרב הותקף לא אחת על מתן שמו למעשיו של מונטיפיורי בלי לקחת אחריות עליהם. בסופו של דבר לא יצא הרב אדלר לארץ, ונראה שמלכתחילה לא התכוון להצטרף למונטיפיורי, אלא לנסוע לבדו. הרב אדלר היה עסוק בהקמת הקולג' היהודי בלונדון, שנפתח רשמית ב-1.11.1855. והיה פרי מאמץ של שנים רבות. המוסד נזקק לשיתוף הפעולה של מונטיפיורי, כמו בשאר נושאי דת, והרב אף מינה את מונטיפיורי לסגנו.

מונטיפיורי לא ריווח על נסיעה זו בשנת 1857, אולם מן "היומנים" מצטיירת תמונה אופטימית. אמנם ההתיישבות החקלאית נכשלה והפרדס ביפו סבל הפסדים, אך השר רווח נחת מבית הספר ומבית האריגה (כזכור, נסגרו אלה כעבור שנה בידי הרב אדלר).

כדאי להביא את התרשמותו של מונטיפיורי מבית הספר. 125 תלמידות למדו בשלוש כיתות. הכיתה הראשונה, שהיתה בת 45 תלמידות, חולקה לשמונה קבוצות בהדרגת ארבע מורות. הכיתות השנייה והשלישית, כל אחת בת 40 תלמידות ושבע קבוצות, העסיקו שלוש מורות. שתי כיתות אלה היו של נערות אשכנזיות,

141. סוקולוב.

ומונטיפיורי מציין שהתלמידות היו פיקחיות ביותר. לדעת מונטיפיורי, המורות והתלמידות במוסד יכלו להשתוות לטובות ביותר באנגליה.¹⁴²

בעת הביקור היתה טחנת הקמח בבנייה. לא ידוע מי הציע להקים מפעל זה ומדוע היה חיוני. ייתכן שחברי המשלחת וועזעו בכיקוריהם הקודמים מן העובדה, שיושבי הארץ כתשו את הגרעינים במטחנות יד. אולם יש לזכור שיושבי הארץ ממילא היו בטלים ממלאכה, ומותר היה להטיל ספק אם ישתמשו בשירותי הטחנה שיצטרכו לשלם בעבורם. מי שהרוויח מן העניין היו שכני מונטיפיורי באנגליה, שהקימו את הטחנה. לזמן מה התפרנס ממנה יצחק פ"ח רוזנטל, שהתמנה למשגיח ולמעשה לבעלים של הטחנה. לפי לונץ, לא פעלה הטחנה זמן רב. מיקומה היה מוטעה מלכתחילה, כי הרוחות לא היו מצויות שם. נוסף על כך התבלו החלקים המכניים מן החיטה הארצישראלית הקשה, ומונטיפיורי סירב לספק חלקי חילוף, כך שהטחנה נסגרה אחרי זמן מה (לונץ אינו מציין את מועד הסגירה).¹⁴³

בביקור זה עלתה במלוא חריפותה שאלת המגרש בירושלים ומה ייעשה בו. מלכתחילה הוא נועד לבית חולים, שעתה, לאחר שנתיים, טרם הוחל בבנייתו. כבר הזכרנו את הביקורת של אוגוסט לודוויג פרנקל, שטען כי אין המקום מתאים לבית חולים. נראה שעליה נוספו עתה דרישות לשנות את ייעוד המגרש ולבנות עליו רובע מגורים גדול. במכתב ששלח ר' שלמה הורוביץ ל"ג'ואיש כרוניקל" ושפורסם ב-16.10.1856, הוא מביע את הרעיון, שניתן לבנות על המגרש שכונה גדולה של 500 דירות. הדרישה לדירור עלתה בעקבות סיום מלחמת קרים וראשיתה של תנועת תיירות בממדים חסרי תקדים. עקב כך נוצר מחסור המור בדירור.

מן העיתונים עולה, שגם בביקור זה לא רווה השר נחת. כאחד המקורות נאמר, שמונטיפיורי ישהה בעיר עד ה-25 בחודש, כלומר 36 ימים.¹⁴⁴ בפועל התקצר הביקור למחצית הזמן, ומונטיפיורי יצא את ירושלים כבר ב-7 ביוני. במכתב נוסף מן הארץ, שהתפרסם בעיתון ב-25.6, מסופר שהשר כמעט הוחרם, וכדי עמל הצליח הרב ישעיה ברדקי להרגיע את הרוחות. מטבע הדברים מתעורר החשד שמרובר בביקור הקודם, אולם הסיפור מתאשר גם מדו"ח של הקונסול פין מיום 1.1.1858, לפיו הוחרם מונטיפיורי והושפל ברחוב לעיני כול. לפי הקונסול, גרמו מסעותיו של מונטיפיורי לפחת בהכנסות הכולל, כי הכול סברו שמונטיפיורי הורים סכום רב מכספי הכולל ומכספי הרוטשילדים לתושבי הארץ. כן הוא מוסיף, שאין מעבדים את אדמת המגרש שנקנה בירושלים (בניגוד לדו"ח שפורסם), ובסר הכול בונים עליו בית קטן וטחנת קמח.¹⁴⁵

142. היוזמים, כרך ב', עמ' 67.

143. אברהם משה לונץ, "משה וירושלים", נתיבות ציון וירושלים (בעריכת ג. קרסל), ירושלים תשל"א (להלן: לונץ), עמ' 274-296.

144. ג'ואיש כרוניקל, 12.6.1857.

145. חימסון, הקונסוליה הבריטית, עמ' 257-258.

ב-10 ביולי פורסם מכתב נוסף מן הארץ מאת יוסף בנימין זילברמן. הוא מאשר שמונטיפיורי נאלץ לעזוב את ירושלים מוקדם מן המתוכנן. השר סירב למסור את הצדקות לראשי הכוללים וחילקם במו ידיו. עקב כך קמה מהומה, והאלימים קיבלו פעמים אחדות ממתת ידו, בעוד שהצנועים לא קיבלו דבר, וזו הסיבה להתמרמרות. גיליון זה יצא סמוך לשובו של מונטיפיורי לאנגליה, והמצב חייב זהירות. העורך צנזר את המכתב, אך מדווח על כך לקוראיו: "קשה לדעת אם הפרטים שהושמטו נכונים או לא. מכל מקום, פרסומם לא ישמש כל מטרה טובה." כן סבור העורך, ש"פרסום דעות שתוכנן הערכת אופיים של אישים שהופקדה בידם סמכות, מנוגרת למדיניות העיתון."

אף על פי כן, כעבור ארבעה חודשים, ב-6.11.1857, פרסם העיתון מאמר ביקורתי כחתימת "תייר יהודי". ההתקפה כוונה בעיקר לתכנית להקמת בית החולים, שכביכול ירדה מן הפרק חצי שנה קודם לכן. לקראת סוף השנה פורסם, שבמקום בית החולים ייבנה בית מחסה לאשפוז שישיים וקנים חולים. היתה זו כנראה פשרה. מוסד הכלאיים עתיד לשמש לדיוור קבע, אך ניתן לכנותו לצרכים מסוימים גם "בית חולים".

בסוף 1856 ובתחילת 1857 רכש כולל הו"ד את המגרש של פרץ על יד הרובע היהודי, שהוצע למונטיפיורי עוד בשנת 1855, לשם בניית בתי דירות לעניים. זליג הויזדורף, שניסה לרכוש מגרש זה או מגרש אחר בקרבתו עוד בשנת 1854, יצא לשליחות לאירופה, באביב 1858, כדי לגייס את הכסף הדרוש להקמת הבניינים. הראשון לציון, ר' חיים ניסים אבולעפיה, ועמיתו ר' רפאל ירדיה אבולעפיה, ציידוהו במכתב המלצה. במכתב מתואר מצבם הנורא של יהודי העיר לאור התייקרות שכר הדירה פי שניים ואף פי שלושה. לדעת החכם באשי, קיימת מגמה לגרש את היהודים בדרך זו מן העיר, ויש שייאלצו לרדת מן הארץ. להלן מספר הראשון לציון, שלומן מה נראתה קרן אור באפלה, "וכבר באו גדולי ישראל כמו השר הנכבד משה מונטיפיורי, וקנו קרקע גדול מקיר העיר החוצה, ואמרנו זה ינחמנו אולי יבנה שם בתים וחצרות להשכירם לישראל כי בזה ישפיל את גאון הגויים בעלי החצרות, כי ילכו כמה וכמה מאחינו בני ישראל לדור שם וממילא רווחא. אכן מה נענה כי מזלנו גרם ולא עלתה ארוכה, יען המה ביקשו חשבונות¹⁴⁶ לעשות תיקונים טובים אחרים לפי סברתם, ריחיים והשפיטאל וכיוצא מדברים טובים. וזאת שהיא טובה גדולה וכללית לכל עם הארץ, לעניים ולאביזונים לא איתדר להו."¹⁴⁷

ב"יומנים" יש ציון ללא תאריך, אך ברור שהוא לאחר 1.11.1857, כדלקמן: "כבר בהחלט הגיע הזמן לחשוב על העיזבון של יהודה טורו ולהתחיל לבנות את

146. על פי קהלת, ו', כ"ט: "אשר עשה אלוהים את האדם ישר והמה בקשו חשבונות רבים".

147. המגיד, נספח לגיליון 12, י"ד באדר ב' תרי"ט.

בתי המחסה בירושלים. לפיכך הורה [מונטיפיורי] לארכיטקט מרמסגייט, מר ו. א. סמית (W. E. Smith), להכין תכנית לבניית מספר בתים במחיר שלא יעלה על 6,000 ליש"ט. בנו של מר סמית יצא תיכף ומיד לירושלים על מנת לאסוף אינפורמציה בדבר מחיר העבודה והחמרים.¹⁴⁸

בין המסמכים הקשורים בהקמת "משכנות שאננים" מצוי ההסכם המפורט עם הארכיטקט. התאריך הוא 8.11.1858. מר סמית הגיע לארץ רק ב-14.2.1859, ובעודו מכין את חומרי הבנייה, נאסר עליו מטעם השלטונות להתל בה בשל סמיכות המבנה המיועד למצודת העיר. ב-15.6.1859 כתב הארכיטקט למונטיפיורי וביקש את עזרתו ואת התערבותו. כשנודע להלוי על העניין, כתב מכתב משלו ליצחק פ"ח רוזנטל וביקשו לדווח בדחיפות על התקלה. המכתב הוא מכ"ב בתמוז תרי"ט. סימום של המכתב ראוי לציטוט: "[...] וערכתי דברים אלה לא על פי מצוות השר, כי אם מדעתי ומלבי כי נפשי מרה עד מאד בראותי את כל כסף הקדשים הולך לאיבוד.¹⁴⁹ ב"יומנים" כתב הלוי, שהארכיטקט הלא מנוסה בנהוגי המזרח הזניח את "רכישת ידידותם" של הפחה ופקירים ככירים אחרים. כלומר, האנגלי לא ידע שללא "מתן כסתר" (בקשיש) לא ניתן לבצע דבר בארץ. אפשר שגם מונטיפיורי לא הביא זאת בחשבון או שהתנגד עקרונית לתשלום שוחד כפי שטען בביקור ברוסיה.¹⁵⁰

לאחר פעילות דיפלומטית מאומצת בלונדון ובקושטא הותרה הבנייה. עשרת חודשי הציפייה של הארכיטקט, של בנו ושל הפועלים, ושינויים במפרט לאחר מכן ייקרו את המבנה בכ-1,000 ליש"ט. המגרש נקנה בזכור מכספי קרן העזרה, וכנראה הוא הדין לגבי טחנת הרוח, שגם עליה סופר בדו"ח. מעולם לא נתפרסם מה נעשה עם שארית העיבוד של טורו: האם שימש להוצאות הדרך של המשלחות לארץ, של מונטיפיורי או של קורשיט לברו. מונטיפיורי רשם ביומנו לאחר מכן, שההוצאה לפועל של צוותא טורו עלתה לו אישית 5,000 ליש"ט.¹⁵¹

הלוי מדווח ב"יומנים"¹⁵² על קומדיה קטנה סביב בחירת השם למבנה. נראה שעשה זאת כדי להסתיר את הבעייתיות שבבחירת השם. מן הדין היה לקרוא לבניין על שם יהודה טורו, ואמנם בפי העם הוא נקרא "בתי טורו". אולם מונטיפיורי התנגד לכך משום מה, בטענה שזה ישפיל את העניים שיחסו בו. לכן הוצע השם "משכנות שאננים". מונטיפיורי, הלוי וקורשיט נסעו פעמיים לבריטון, שם נפש הרב אדלר, כדי לקבל את הסכמתו לשם. על לוח הזיכרון שנחקק בשער

148. היומנים, כרך ב', עמ' 74.

149. פנחס צבי גרייבסקי, ספר הישוב, תרצ"ט, עמ' 6.

150. בפרק על רוסיה, בחיבורי על מונטיפיורי (העומד לצאת לאור).

151. ראה הערה 80 לעיל.

152. היומנים, כרך ב', עמ' 111.

הבניין כתוב: "משכנות שאננים, נתייסרו מאת תרומת כסף אשר הניח אחריו הגביר יהודה טורא, עפ"י השר משה מוטיפיורי בשנת כת"ר לפ"ק, המלים "השר משה מוטיפיורי" הובלטו באותיות גדולות מאלה של השם "יהודה טורא". תיירי הזמן, במיוחד אמריקנים, התלוננו מרות על כך, ששמו של הנריב יהודה טורו הושכת. המבנה הושלם באוקטובר 1860, ומוטיפיורי תכנן גסיעה נוספת בלוויית אשתו, גרשום קורשיט ור"ר הודג'קין, אולם הרופא הניאו מכך בגין חולשת אשתו. קורשיט נסע לבדו כשנכיסו הוראות מוטיפיורי לחלוקת הדירות. שמונה דירות יוערו לאשכנזים ושמונה לספרדים, ושתיים לבית כנסת אשכנזי ובית כנסת ספרדי. הדיירים הנבחרים אמורים היו להיות "תלמידי חכמים ובעלי אופי מצוין". לא נאמר כלל שהם ייבחרו מבין חסרי האמצעים. דירה אחת ניתנה לאורג היהודי ר' שלמה עלבא, דירה אחת הוקצתה לר' שמואל סלנט, ראש כולל הפרושים, אך הוא סירב לקבלה. הדירות היו אמורות להימסר לדיירים לשלוש שנים בלבד. למעשה זכו בהן לצמיתות.

לונץ פרסם את התקנות שקיבלו על עצמם הדיירים. ממסמך אחר אנו למדים, שמוטיפיורי לא הסתפק בתקנות אלה ולאחר שנים דרש שהדיירים יעסקו גם בתקלאות ועירה בחצרות בתיים. לשם כך סיפק להם זרעים וכלי עבודה.¹⁵³ רפאל לוזה, במאמרו על סבו-זקנו,¹⁵⁴ רואה במעשהו זה של מוטיפיורי, שבקש לכפות על הדיירים חובת משמעת, את הביטוי המושלם והתמציתי ביותר של הפטרנליזם, שאפיין את הפילנטרופיה הבריטית של הזמן ההוא. למעשה התברר עד מהרה שמוטיפיורי לא היטיב עם האנשים שנועדו לאכלס את "משכנות שאננים", אלא להיפך. רבר זה עולה בבירור מדרשה שנשא סמוך לחלוקת הדירות אחר הזוכים בדירה, יוסף ניסים בורלא. הררשה נרפסה בשם "דברי יוסף" ברפוס שנקרא על שם מוטיפיורי ואשתו בשנת תרכ"ג. בורלא מורה למוטיפיורי על הדיור ותובע ממנו לפרנס עתה את דידי הבית. מוטיפיורי נעתר לבקשה זו. לפי ידיעות רבות לא אוכלס המבנה כלל עד המגיפה בשנת 1865. הדיירים היו באים לעתים ושוהים זמן מה במקום, כדי לקבל ממוטיפיורי שכר נוכחות.¹⁵⁵ במסעו בשנת 1866, עדיין היו בידי מוטיפיורי 7,000 ליש"ט מכספי קרן העזרה. הוא נעתר לבקשת יהודי העיר לבנות למענם דירות נוספות בכסף זה. הוא הסכים, שהפעם ייבנו הדירות בידי בנאי מקומי לשם היסכון, והניח אבן פינה למבנה בן 4 דירות. לונץ מספר,¹⁵⁶ שרק כעבור שלוש שנים התיר מוטיפיורי ליצחק פ"ח רוזנטל

153. על פי מכתב מ-4.5.11.1879, ארכיון לתולדות עם ישראל, א.ג. 2808.

154. רפאל לוזה, קובץ יובל המאה למוטיפיורי, עמ' 114.

155. יוסף יואל ריבלין, ראשית הישוב מחוץ לחומת ירושלים, ירושלים תרצ"ט, עמ' 5-6: א.

ב. ריבלין, ירושלים וכו', תל אביב תשכ"ו, עמ' 75.

156. לונץ, עמ' 291.

להתחיל בבנייה, וכאשר הושלם המבנה הקטן בשנת 1870, עיכב מונטיפיורי את מסירתו במשך חמש שנים, עד ביקורו בארץ בשנת 1875. ללונץ אין הסבר לתופעה התמוהה. אפשר שמונטיפיורי התכוון כדרכו להיות נוכח בעת חלוקת ארבע הדירות.

בגיליון של ה"ג'ואיש כרוניקל" מ-8.8.1862, חמש שנים לאחר המסע התמישי לארץ, התפרסם ר"ח שלישי של מונטיפיורי ושל הרב אדלר על מצב קרן העזרה. הקוראים ודאי הופתעו ביותר מן העיתוי של הרו"ח הזה, וכמוהם עורך העיתון. ברו"ח הוזכרו שני קורמיו והועתקו מחדש הנתונים הכספיים מתוך הרו"ח הקודם. מאז הרו"ח האחרון התקבלו 267 ליש"ט בלבד, כך שהיתרה החדשה היתה 6,236 ליש"ט. מזה הוצאו 1,100 ליש"ט על בניית הגדר סביב המגרש בירושלים, 1,859 ליש"ט עלתה טחנת הקמח, 475 ליש"ט הוקצבו לבית האריגה, 230 ליש"ט לבית הספר, 241 ליש"ט משכורות לנציגי הקרן בירושלים – נבון ורונטל, שלא הוזכרו בשמותיהם, 554 ליש"ט לצדקה, ועוד 930 ליש"ט הושקעו בנכס אנגליה לכל צרה שלא תבוא. 89 ליש"ט נשארו בקרן. פרטים מספר בגוף הרו"ח מעוררים עניין. בעיקרו זהו מסמך אפולוגטי שנוער להסביר מדוע לא עלה בידי נאמני הקרן להעמיד את היישוב על בסיס כלכלי איתן, על אף הסכום הכביר שעמד לרשותם. התשובה הניתנת ברו"ח היא פשוטה: הפסקת זרם התרומות בשנת 1856. הכספים הרבים שהתקבלו עד אז שימשו כתקציבי פיתוח לחקלאות, לתעשייה, להלוואות קונסטרוקטיביות ולבתי ספר (בלשון רבים ברו"ח). אולם התקציבים שאמורים היו לבסס את הקיים לא נאספו. לפיכך היתה ההצלחה חלקית. בנסיבות הקיימות נעשה, לדעת החתומים על המסמך וכן לדעת הוועד ששמות חבריו מובאים שוב, כל מה שניתן היה לעשות, ואין למונטיפיורי כל ספקות או הרהורי חרטה בנידון. אילו רצה בחיים קלים, יכול היה לחלק את כל 20,000 הליש"ט לצדקה ביום אחד. נכון שזהו סכום גדול, אך מה הוא לעומת גודל המצוקה? גם בלונדון לא פתרו את בעיית העוני, קל וחומר במזרח. הפעם מציין הרו"ח במפורש: "מוכן מאליו שהווג נסע על השבוננו". מחברי הרו"ח משתבחים בטחנת הקמח, שהיתה יחידה בעיר והזילה לעניים את טחינת הקמח. ברו"ח לא נזכר שזה ארבע שנים סגורים בית האריגה ובית הספר. הדבר המפליא ביותר ברו"ח הוא השמטת המסע ב-1857. גם המסע ב-1855 הוזכר רק ברמז. הרו"ח התפרסם ב-9.8.1862. כעבור עשרים יום כבר צוטט ב"העתקה חופשית" בעיתון "המגיד". קוראי העיתון הוטעו לחשוב שהשר אכן "קנה נחלה שדות וקרקעות אצל העיר יפו" וכן ש"בנה כמה בתי מחסה לעניים" בירושלים.¹⁵⁷

גשאלת השאלה: מה הביא לפרסום הרו"ח בכלל ולעיתוי הפרסום בפרט? דומה שיש לחפש את התשובה באירועים שקרמו להופעתו. היה זה עדיין משלהי הכישלון

הצורך של מונטיפיורי בפרשת מורטרה (שלא תידון כאן), וכן בעיצומן של ביקורות בלתי פוסקות בעיתונות על מעשיו כפטרון של ארץ ישראל – הן ביקורת ישירה על כישלון "משכנות שאננים" והן ביקורת עקיפה דרך התעמולה הנמרצת של חברת "בתי מחסה", כמו כן התמיהה מאוד התנהגותו של מונטיפיורי בפרשת "החברה ליישוב ארץ ישראל" והתנערותו ממנה. באותו גיליון בו התפרסם הדו"ח התפרסם גם מכתבו של ד"ר לוריא, נשיא החברה, בו הוא מתלונן שמונטיפיורי לא טרח אפילו להשיב לפנייתו.

אולם דומה שלא היה דיון ציבורי חושף ומכאיב למונטיפיורי כמו פרשת ד"ר פיארנטי. הגיאוגרף והגיאולוג הנודע שכ מביקור בארץ ביוני 1862 ומסר דין וחשבון חמור ביותר על מצב יהודיה. ה"ג'ואיש כרוניקל" דן בכך בחמישה המשכים בחודשים יוני-אוגוסט 1862.¹⁵⁸ את הדיון פתח ברשימה לא להתייחס בביטול לדו"ח של פיארנטי. ממילא נרמז בכך, שמעשיו של מונטיפיורי הרדימו את עירנות הציבור למצוקת יושבי הארץ. סביר אפוא להניח, שפרסום הדו"ח של נאמני הקרן נועד להגן על המוניטין של מונטיפיורי ואולי אף להרים את המורל שלו, שלפי כל הסימנים היה בשפל המדרגה לנוכח הכרסום במעמדו הציבורי וכן בעקבות מחלתה האחרונה של אשתו, שמנעה ממנה להשתתף אפילו בחגיגת יובל הנישואין הצנועה בבית הכנסת ברמסגייט.

158. ג'ואיש כרוניקל, 20.6.1862, 27.6.1862, 27.7.1862, 1.8.1862, 8.8.1862.